

Ο Χριστιανός μπροστά στον Θάνατο – Στη νύχτα που έρχεται
Γενικές εισαγωγικές επισημάνσεις για μια θεολογική διαθεματική
διδασκαλία
(Πρόταση διαθεματικής διδασκαλίας)

Ηρακλής Ρεράκης
Καθηγητής Παιδαγωγικής –Χριστιανικής Παιδαγωγικής
Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ

Η διαθεματική διδασκαλία διακρίνεται για τη διεπιστημονικότητά της, της οποίας, άλλωστε, αποτελεί εξέλιξη. Καλλιεργεί στους μαθητές ικανότητες και δεξιότητες, με σκοπό να είναι σε θέση να συγκροτούν μια ολιστική αντίληψη της γνώσης και να έχουν συγκροτημένες στάσεις και συμπεριφορές για θέματα που αφορούν την ποιότητα της ζωής.

Προτείνει καινοτόμες διδακτικές προσεγγίσεις και πρακτικές, που ενισχύουν τις μαθησιακές και ερευνητικές λειτουργίες των μαθητών και αναπτύσσουν την ευρύτητα των γνωστικών τους οριζόντων, ανοίγοντάς δρόμους και προοπτικές, στη σχέση τους με την κοινωνία, τη ζωή και τις επιστήμες.

Συμβάλλει σημαντικά α) στο να μην θεωρείται η γνώση συσσωρευτική και ποσοτική, αλλά ουσιαστική ποιοτική και μεθοδική και β) στο να μην είναι παθητική και απομνημονευτική, αλλά κριτική, ενεργητική και συμμετοχική.

Με τη διαθεματικότητα της θεολογικής διδασκαλίας, δεν αλλάζει ο σκοπός, το περιεχόμενο και ο προσανατολισμός της χριστιανικής αγωγής, αλλά ο μονοδιάστατος τρόπος διδασκαλίας της. Ένας από τους κύριους στόχους μιας διαθεματικής διδασκαλίας, που αφορά σε ένα θεολογικό μάθημα είναι η διασύνδεση και συσχέτιση των εξεταζομένων θεολογικών θεμάτων, ενοτήτων και γνωστικών αντικειμένων με άλλες επιστημονικές θεματικές περιοχές και έννοιες. Βασική προϋπόθεση, επομένως, είναι η κατάλληλη οργάνωση του μαθήματος, ώστε να εξασφαλίζεται η επεξεργασία του από πολλές οπτικές γωνίες. Η σύνδεση του διδακτικού υλικού του θεολογικού μαθήματος με την ύλη άλλων γνωστικών αντικειμένων το καθιστούν, έτσι, πιο ελκυστικό και ενδιαφέρον.

Η διαθεματική και διεπιστημονική διάσταση του θεολογικού μαθήματος λειτουργεί, στο πλαίσιο της ολιστικής και ενιαίας αντίληψης της γνώσης. Δεν στοχεύει, συνεπώς, στη διάσταση ή τη σύγκρουση της Θεολογίας με τις επιστήμες και τις γνώσεις, αλλά, αντίθετα, στην ενότητα και ενοποίησή τους, διατηρώντας, έτσι, τη θέασή τους, μέσα από έναν θεολογικό προβληματισμό, ως ανθρώπινων δράσεων που ερευνούν τα όντα της Δημιουργίας, τα οποία έχουν Δημιουργό τον Ένα και Αληθινό Τριαδικό Θεό.

Η διασύνδεσή της σχολικής θεολογικής μαθήσεως με άλλα σχολικά γνωστικά αντικείμενα ενδυναμώνει τον στόχο της θεολογικής γνώσεως να συσχετίζει την πίστη στον Θεό, με τη γνώση, την ηθική, τον πολιτισμό, την αγάπη στο συνάνθρωπο, την περιβαλλοντική συνείδηση, την προσωπική και κοινωνική ευθύνη, την υγιή σχέση με την τεχνολογία και την πληροφορική.

Κατά συνέπεια, η θεολογική θέαση των επιστημών και ολόκληρης της ζωής του κόσμου και της ζωής συμβάλλει στη γονιμότερη συνειδητοποίηση του γεγονότος, από την πλευρά των μαθητών, ότι σύγκρουση πίστεως και επιστήμη, στην πραγματικότητα δεν υπάρχει και ότι η αντίληψη, που αποκλείει τη σύνδεση της πίστεως με τη λογική, δεν είναι αποδεκτή στην ορθόδοξη παράδοση. Μέσα από τη διαθεματική προσέγγιση της διδασκαλίας, οι μαθητές μαθαίνουν ότι όλα τα κτιστά όντα καθώς και

οι νόμοι και οι κανόνες αρμονικής λειτουργίας τους, όσα γνωρίζουμε και δεν γνωρίζουμε, είναι δημιουργήματα του Θεού και, επομένως, έχουν θεολογική αφετηρία και σκοπιμότητα. Η καλλιέργεια των νέων μας, με βάση και αυτή την ευρύτερη και διορατική θεολογική ματιά εξέτασης και ερμηνείας των όντων, τους δίνει τη δυνατότητα να μη βλέπουν στενά, τη ζωή και τη δημιουργία αυτόνομα και ανεξάρτητα από τον Θεό που τα δημιούργησε αλλά σε σχέση και κοινωνία με Αυτόν¹.

Περίληψη

Στη συγκεκριμένη αυτή δειγματική διαθεματική διδασκαλία γίνεται προσπάθεια να ερμηνευτεί στους μαθητές του Λυκείου, με τη μορφή διδακτικού σεναρίου, το αιώνιο πρόβλημα του θανάτου. Το ποίημα της Μελισσάνθης, που αναφέρεται στον θάνατο, σε συνεξέταση με τη θεολογική ερμηνεία της Εκκλησίας για τον θάνατο, βοηθά τους μαθητές να προσεγγίσουν το θέμα και να μάθουν, όχι πώς γίνεται αντιληπτός ή αποδεκτός, αλλά πώς αντιμετωπίζεται ο θάνατος. Η περί του θανάτου διδασκαλία στην αναπτυξιακή φάση της ζωής τους, κατά την οποία διακατέχονται από έντονα υπαρξιακά ερωτήματα, έρχεται να τους μεταφέρει την ελπίδα που έφερε ο Χριστός στον κόσμο και να τους εξηγήσει ότι, ενώ η φιλοσοφία και οι άλλες επιστήμες δίνουν ιδέες, που βοηθούν τον άνθρωπο να κατανοήσει ορθολογικά ή ψύχραιμα το νόημα του θανάτου, να απαλύνει την οδύνη του ή να συμφιλιωθεί με αυτόν, μόνον ο Χριστός, δια του σταυρικού θανάτου και της Αναστάσεώς Του, έδωσε την αποφασιστική και νικηφόρα μάχη κατά του Θανάτου και οδήγησε τελεσίδικα την ανθρωπότητα στη υπέρβασή του. Ο άνθρωπος, συμμετέχοντας στο ζωηφόρο σώμα του Χριστού, την Εκκλησία, συμμετέχει και στην κατά του θανάτου νίκη του Χριστού και, έτσι, γίνεται και αυτός νικητής του θανάτου και μέτοχος της ελπίδας για την αιώνια ζωή που προσφέρει ο Αναστάς Χριστός

Λέξεις κλειδιά: Θάνατος, Ιησούς Χριστός, Ανάσταση, Αιώνια ζωή, Ελπίδα

Βοηθητικά σχολικά βιβλία για τους μαθητές/θήτριες

1. Ο χριστιανός μπροστά στο θάνατο, Μ. Μπέγζος. Α. Παπαθανασίου, Θέματα Χριστιανικής Ηθικής, Γ' Λυκείου, εκδ. ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ, Αθήνα 2012

¹ Δειγματική βιβλιογραφία για μια διαθεματική διδασκαλία: «Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (Α.Π.Σ.) Δημοτικού – Γυμνασίου», Φ.Ε.Κ. 303/13-3-03, τόμ. Α' τεύχ. Β' και Φ.Ε.Κ. 304/13-03-03, τόμ. Β', τεύχ. Β', εκδ. Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Μάιος 2003. Πρβλ. Χ. Θεοφιλίδης, *Δεξιότητες διδασκαλίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1997, Χ. Θεοφιλίδης, *Διαθεματική προσέγγιση της διδασκαλίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2002, Α. Κόπτσης, *Η Διαθεματική διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στο ελληνικό σχολείο*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, Ν. Μαρκαντώνης, *Διδακτική των θεολογικών μαθημάτων*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1988, Η. Ματσαγγούρας, *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας, Στρατηγικές Διδασκαλίας. Από την πληροφόρηση στην κριτική σκέψη*, τόμ. Β', εκδ. Gutenberg, Αθήνα ³1997, Η. Ματσαγγούρας, *Η Διαθεματικότητα στη Σχολική Γνώση. Εννοιολογική Αναπλαισίωση και Σχέδια Εργασίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα ²2003, Κ. Μπαρκατζής, *Επικοινωνία και αγωγή*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002, Κ. Μπίκος, *Αλληλεπίδραση και κοινωνικές σχέσεις στη σχολική τάξη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, Ε. Σουλιώτη –Τ. Παγγέ, «Διαθεματική προσέγγιση και διδασκαλία. Η Μέθοδος Project», *Νέα Παιδεία* 112 (2004), σ. 40-50, Α. Τζίφα, «Η διαθεματικότητα στα νέα προγράμματα σπουδών και στη διδακτική πράξη», Χαρακτηριστικά αποσπάσματα εισήγησης, 33^ο Συνέδριο της ΠΕΦ, Αθήνα 23-25.11.06, ιστοσελίδα: www.alfavita.gr/anakoinoiseis/anak 2006 1117D.php.

2. Στη νύχτα που έρχεται, (Ψευδ. Μελισσάνθη), Ποιήματα Β', Ν. Γρηγοριάδης, Δ. Καρβελής, Χ. Μηλιώνης, Κ. Μπαλάσκας, Γ. Παγανός Γ. Παπακώστας, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β' Γενικού Λυκείου, εκδ. ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ, Αθήνα 2016

Μέθοδος διδασκαλίας: Τελολογική – Ερμηνευτική

Μορφή διδασκαλίας: Διαλογική – Ερωτηματική

Πορεία διδασκαλίας: Τετραμερής: α) Εισαγωγική φάση – Βιωματική προπαρασκευή
β) Παρουσίαση – Φάση της πρόκτησης του νέου γ) Επεξεργασία – Φάση της εμπέδωσης δ) Φάση της Έκφρασης – Εφαρμογής.

1. Εισαγωγική φάση – Βιωματική Προπαρασκευή

Δείχνουμε στον Υπολογιστή το ιδιόμελο τροπάριο της νεκρώσιμης ακολουθίας:

«Πάντα ματαιότης τά ανθρώπινα,
Ὅσα οὐχ ὑπάρχει μετὰ Θάνατον
οὐ παραμένει ὁ πλοῦτος
οὐ συνοδεύει ἡ δόξα,
ἐπελθὼν γάρ ο Θάνατος,
ταῦτα πάντα ἐξηφάνισται.
Διό Χριστῶ τῷ ἀθανάτῳ Βασιλεῖ βοήσωμεν
τον μεταναστάντα ἐξ ἡμῶν ἀνάπαυσον
ἐνθα πάντων ἐστίν εὐφραινόμενων ἡ κατοικία».

Βάζουμε να ακουστεί από τον υπολογιστή ο Βυζαντινός αυτός ύμνος του Γ' ήχου ή τον ψάλλουμε εμείς οι ίδιοι. Κάνουμε έπειτα ένα γενικό και σύντομο διάλογο πάνω στη Θεματολογία του τροπαρίου και εξάγουμε τα κύρια μηνύματα που περιέχει, με επίκεντρο φυσικά το μήνυμα του Θανάτου, του γεγονότος που εξαφανίζει όλα όσα δεν έχουν τη δύναμη να διατηρηθούν μετά τον Θάνατο, εκείνα δηλαδή που δε συνδέονται με την αθανασία.

2. Παρουσίαση – φάση της πρόσκτησης του νέου

Θέτουμε το ερώτημα, αν οι άνθρωποι σκέπτονται σοβαρά το γεγονός του Θανάτου και μάλιστα του δικού τους, ως πραγματικότητα, που κάποτε θα συμβεί, όταν κοπεί το νήμα της επίγειας ζωής, ενώ εκείνοι αγωνίζονται αμέριμνοι για να ριζώσουν σ' αυτόν τον κόσμο.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να παρουσιάσουμε και να ακούσουμε, από τον υπολογιστή (Youtube), το ποίημα της Ήβης Σκανδαλάκη, με το φιλολογικό ψευδώνυμο «Μελισσάνθη», με τίτλο:

«Στη νύχτα που έρχεται»
<https://youtu.be/8AYIFGyJqeI?t=34>
«Ξεκινάμε ανάλαφροι καθώς η γύρη
που ταξιδεύει στον άνεμο.
Γρήγορα πέφτουμε στο χώμα
ρίχνουμε ρίζες, ρίχνουμε κλαδιά
γινόμαστε δέντρα που διψούν ουρανό
κι όλο αρπαζόμαστε με δύναμη απ' τη γη.
Μας βρίσκουν τα ατέλειωτα καλοκαίρια
τα μεγάλα κάματα. Οι άνεμοι, τα νερά

παίρνουν τα φύλλα μας. Αργότερα,
 πλακώνουν οι βαριές συννεφίες,
 μας τυραννούν οι χειμώνες κι οι καταιγίδες.
 Μα πάντα αντιστεκόμαστε, ορθωνόμαστε,
 πάντα ντυνόμαστε με το νέο φύλλωμα.
 Ωστόσο, φτάνει ένας άνεμος παράξενος
 -κανείς δεν ξέρει πότε κι από πού ξεκινά-
 μας ρίχνει κάτω μ' όλες τις ρίζες στον αέρα.
 Για λίγο ακόμα μες στη φυλλωσιά μας
 κάθετα κρυμμένο – να πει μια τρίλια του
 στη νύχτα που έρχεται – ένα πουλί».

Το μοιράζουμε και σε φωτοτυπίες σ' όλα τα παιδιά και προτείνουμε σε κάποιον καλό «αναγνώστη» να το απαγγείλει. Ζητούμε από τα παιδιά να βρουν τις θεματικές του ενότητες, που καλύπτουν όλη την ανθρώπινη ζωή: α) Το ξεκίνημα, στ. 1-2, β) τη συνέχεια της ζωής με τους αγώνες για υλικοπνευματική πρόοδο, στ. 2-13 και γ) το τέλος της ζωής και τη διακοπή κάθε εγκόσμιας δραστηριότητας, στ. 14-19.

Ακολουθώντας τις μεταφορικές εκφράσεις των θεματικών ενοτήτων, συζητούμε, γενικά και σύντομα, για τις φάσεις της ζωής του ανθρώπου, όταν αυτός είναι παιδί, νέος, ενήλικας, γέρος, για τις αγωνιώδεις προσπάθειές του να επιβιώσει και να ριζώσει στον κόσμο, όπως τα δέντρα, ενώ δεν σταματά να διψά για ουρανό. Έτσι, ενώ τον χτυπούν οι καύσωνες του καλοκαιριού, οι άνεμοι του φθινοπώρου και οι καταιγίδες του χειμώνα, αυτός καταφέρνει να αντιστέκεται, να μένει όρθιος, να ανανεώνεται με το νέο φύλλωμα της Άνοιξης της ζωής και να διαφυλάσσει, μέσα σ' αυτό το φύλλωμα, ακέραιο το πουλί εκείνο, που στην κατάλληλη ώρα του τέλους θα είναι σε θέση «να πει μια τρίλια στην νύχτα που έρχεται».

3. Επεξεργασία – Φάση της Εμβάθυνσης

«Ξεκινάμε ανάλαφρο»: Εδώ μπορούμε, μαζί με τα παιδιά, να συσχετίσουμε την απλότητα της γεννήσεως του ανθρώπου, το απέριττο της παρουσίας και της ύπαρξής του, όταν προσγειώνεται σ' αυτή τη ζωή, ως αγνό βρέφος, με το ανάλαφρο και τη διαφάνεια των πρωτόπλαστων². Μ' αυτή την παρουσίαση, γίνεται εμφανές ότι ο Αδάμ, ο πρώτος άνθρωπος «ήταν ανοιχτός στην υλική κτίση, δεν της έφερε καμία αντίσταση, αλλά και ο κόσμος δεν έφερνε σ' αυτόν καμία αντίσταση, του ήταν παραδομένος. Κρατώντας την ιδιοσυστασία και ετερότητά του, ως προς τον κόσμο, το ανθρώπινο σώμα του, δεν ήταν αποστασιοποιημένο από αυτόν, ενώ η ψυχή του ήταν ανοιχτή στις αγγελικές δυνάμεις και τον Θεό και επικοινωνούσε διαρκώς μαζί τους»³.

Στην κατάσταση αυτή, της αθωότητας και της μακαριότητας, μπορούσε ο άνθρωπος, κατά το Μ. Αθανάσιο, να διαμένει μονίμως, διότι ήταν δέκτης και κοινωνός του Λόγου του Θεού, από τον οποίο είχε λάβει ως δώρα την εικόνα και τα χαρίσματα της λογικής και του αυτεξουσίου και με βάση τις σκιές της εικόνας του Λόγου, θα μπορούσε να βρίσκεται, διαρκώς, στην τροχιά της ψυχοσωματικής του εξέλιξης⁴. Αυτό, όμως, ως ελεύθερο όν, με την προτροπή και την απάτη του διαβόλου, επέλεξε

² Γρηγόριος Θεολόγος, *Είς τό Άγιον Πάσχα*, Λόγος 45, PG 6, 632C, όπου αναφέρεται ότι ο πρωτόπλαστος ήταν: «γυμνός τῆ ἀπλότητι».

³ Π. Νέλλας, *Ζῶν Θεούμενον*, Αθήνα 1979, σ. 56.

⁴ Μ. Αθανάσιος, *Λόγος περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 3, PG.26, 101: «Κατά τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα ἐποίησεν αὐτοῦς, μεταδούς αὐτοῖς καὶ τῆς τοῦ ἰδίου Λόγου δυνάμεως, ἵνα ὡσπερ σκιᾶς ἔχοντες τοῦ Λόγου καὶ γενόμενοι λογικοὶ, διαμένειν ἐν μακαριότητι δυναθῶσιν».

την παρακοή και την παράχρηση των φυσικών και λογικών του δυνάμεων, με αποτέλεσμα να επέλθει το άλογο σχήμα, να χαθεί το ανάλαφρο θεοειδές ένδυμα της απλότητας και της γυμνότητας και τη θέση του να πάρουν οι δερμάτινοι χιτώνες⁵. Η παράβαση του Αδάμ ήταν η απεξάρτηση από τον Θεό και η αναζήτηση της αυτονομίας, η «δίχα Θεοῦ καί οὐ κατά Θεόν» επιλογή, η «παρά τόν κτίσαντα» και μακράν της πηγής της ζωής αναζήτηση της τελειότητας. Ο Θεός είχε προειδοποιήσει τους Πρωτόπλαστους να μη δοκιμάσουν την αμαρτία, την παρακοή, διότι τότε θα απομακρυνθούν από τον Θεό και, έτσι, θα χάσουν τη ζωή και θα αποθάνουν⁶. Ο διάβολος, αντίθετα, τους διαβεβαίωνε ότι: «οὐ θανάτῳ ἀποθανεῖσθε», αλλά «ἔσεσθε ὡς θεοί»⁷. Αυτοί δοκίμασαν την ανταρσία, διέπραξαν την παράβαση και, αμέσως, «διηνοίχθησαν οἱ ὀφθαλμοί τῶν δύο καί ἔγνωσαν ὅτι γυμνοί ἦσαν, καί ἔρραψαν φύλλα συκῆς καί ἐποίησαν ἑαυτοῖς περιζώματα»⁸.

Βέβαια, η ποιήτρια εδώ, με το «ξεκινάμε ανάλαφρο», ίσως δεν υποδηλώνει το ξεκίνημα και την περιπέτεια του πρώτου ανθρώπου, αλλά τη φυσική γέννηση του καθ' ενός, την αρχή, το ξεκίνημα, όταν ο άνθρωπος ζει στο στάδιο της νηπιακής και παιδικής αθωότητας και απλότητας. Εδώ, όμως, μπορούμε με τις δυνατότητες που μας δίνει η ποίηση και η ερμηνεία της να ερμηνεύσουμε μεταφορικά το ποίημα και να συζητήσουμε με τα παιδιά για τον εξ αρχής σκοπό της ζωής του ανθρώπου, σύμφωνα με τη διδασκαλία και το πνεύμα του Ιησού Χριστού και τη ζωή που προτείνει στην ανθρωπότητα, προκειμένου ο άνθρωπος να υπερβεί τις συνέπειες της πτώσεως και να επανέλθει στην κατάσταση της παιδικής αθωότητας.

Πράγματι, η Εκκλησία του Χριστού προτρέπει τον άνθρωπο να μείνει έτσι «ανάλαφρος» σ' όλη του τη ζωή, αφενός, με τη νέκρωση των επιθυμιών, των παθών και των φρονημάτων της σάρκας, που βαρύνουν τον άνθρωπο, αφετέρου, με τον στολισμό της ύπαρξης με αρετές, που οδηγούν στο «ἀπαρνησθᾶσθω ἑαυτόν», στην πλήρη απογύμνωσή του, δηλαδή, από επιδιώξεις και δραστηριότητες που παχαίνουν και σκληραίνουν την ψυχοσωματική ύπαρξη και καταλήγουν στην απώλεια της ανάλαφρης αθωότητας. Ο Χριστός, εξ' άλλου, δίδασκε σχετικά να μη θησαυρίζουμε «θησαυρούς ἐπὶ τῆς γῆς», αλλά «θησαυρούς ἐν οὐρανῷ»⁹ και ότι οφείλουμε να διατηρήσουμε την ύπαρξή μας στην κατάσταση της παιδικής καθαρότητας, αφέλειας και αγνότητας¹⁰.

«Γρήγορα πέφτουμε στο χώμα,
ρίχνουμε ρίζες, ρίχνουμε κλαδιά
γινόμαστε δέντρα που διψούν ουρανό
κι ὅλο αρπαζόμαστε με δύναμη απ' τη γη».

Αν και ο Χριστός, με τη ζωή και τη διδασκαλία του, μας απέδειξε ότι είμαστε πλασμένοι για την αθανασία και την αιωνιότητα και όχι για να δεθούμε και να ριζώσουμε σ' αυτό τον πρόσκαιρο κόσμο, ο άνθρωπος βαραίνει σιγά-σιγά με την ενηλικί-

⁵ Γεν. 3, 2 Γ: «Καί ἐποίησε Κύριος ὁ Θεός τῷ Ἀδάμ καὶ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ χιτῶνες δερματίνους καὶ ἐνέδυσεν αὐτούς».

⁶ Γεν. 2. 16-17 και 3, 2-3.

⁷ Ὁπ. π., 3, 5.

⁸ Ὁπ. π., 3, 6-7.

⁹ Ματθ. 6. 19-20.

¹⁰ 18, 3: «Ἐάν μὴ στραφῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδιά, οὐ μὴ εἰσέλθετε εἰς τὴν Βασιλείαν τῶν οὐρανῶν».

ωσή του και στρέφεται, μονομερώς, στα επίγεια: «Σαν το δέντρο είναι κι ο άνθρωπος θέλει χώμα. Εδώ θα ριζώσουμε», υποστηρίζει ο Ν. Καζαντζάκης¹¹.

Ο πόθος του ανθρώπου να ριζώσει και να κρατηθεί σ' αυτή τη ζωή, αν ήταν δυνατόν αιώνια, αποτελεί, στην ουσία, φανέρωση του ενδόμυχου ανικανοποίητου στόχου του για την υπέρβαση του θανάτου και την κληρονομιά της αιώνιας ζωής. Η έμφυτη δίψα του δηλαδή για την πρόοδό του στην πορεία προς την ουράνια ζωή, όταν δεν ικανοποιείται, διαστρέφεται και μετατρέπεται σε διακαή πόθο για πρόοδο και εξέλιξη, με στόχο, πλέον, όχι τον ουρανό, αλλά την επίγεια ζωή, τις επιτυχίες και τις απολαύσεις της.

Έτσι, ο άνθρωπος, αν και είναι το μοναδικό ον που ξέρει ότι θα πεθάνει αλλά και που είναι ελεύθερος να υπερβεί, εν Χριστώ, όχι μόνο τον φόβο και την αγωνία του θανάτου, αλλά και τον ίδιο τον θάνατο, είναι, επίσης, το μοναδικό ον, που, λόγω της αδυναμίας του να πετύχει τον φυσικό του στόχο να φθάσει στον Θεό και επειδή ο πόθος αυτός είναι έμφυτος και δεν σβήνει, τον διαστρέφει και αρχίζει να αγωνίζεται, να οργανώνεται και να δομεί τη ζωή του, με στόχους επίγειους, ως να επρόκειτο να ζήσει αιώνια. Ο Νικηφ. Βρεττάκος προτάσσει την αντίσταση του ανθρώπου δημιουργού (ποιητή), σ' αυτό το ρίζωμα στα εγκόσμια πράγματα, μέσα από την πίστη, το όραμα και την εσχατολογική διάσταση της ζωής:

«Αλλιώς μ' έδωσες, Κύριε, σε τούτη τη γη
αλλιώς να με πάρεις. Να μου ανοίξεις μια πόρτα
να φύγω στον ήλιο,
χωρίς να εννοήσω το βάρος μου
χωρίς να βουλιάξω
γειτονιά, με τις ρίζες.
Να μείνω στην αχτινοβολία των πραγμάτων σου»¹²

Η αρπαγή του ανθρώπου από τη την επιθυμία των γήινων, επομένως, συμβαίνει, αφού ο άνθρωπος αδυνατεί, λόγω της δουλείας του στα πάθη, να φιλοσοφεί ορθά τη ζωή του και την περιορίζει, πλέον, στο νόημα και στην αξία που του προσφέρεται μέσω των υλικών πραγμάτων, από τα οποία αρχίζει και εθίζεται να εξαρτάται, διότι, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Χριστού, όπου θεωρούμε και πιστεύουμε ότι είναι ο θησαυρός μας, εκεί στρέφεται και η καρδιά μας¹³.

Αυτή η μακράν του Θεού και παρά τη φύση του ανθρώπου στάση ζωής, οδηγεί, στη συνέχεια, σε αντικοινωνική και μισάνθρωπη συμπεριφορά και σε μη περιβαλλοντικές ενέργειες, αφού τα υλιστικά πάθη οδηγούν τον άνθρωπο, με βεβαιότητα, στην απληστία, την αρπακτικότητα, την αδικία, την εκμετάλλευση και την εχθρότητα, ενάντια στον συνάνθρωπο και στον φυσικό κόσμο. Έτσι, αντί να πιστεύει στον Θεό και να αγαπά τον συνάνθρωπο και τη φύση, με την ευαισθησία και την αγάπη που του χαρίζει ο Θεός, πιστεύει μόνο στον εαυτό του, στις δυνάμεις του και σ' εκείνα που κατέχει, με αποτέλεσμα, όχι μόνο να αυξάνει την εγωκεντρικότητά του υπέρμετρα, αλλά και να μεγεθύνει τη δυσαρμονία μέσα στην ίδια του την ύπαρξη, με την απόλυτη στροφή των δραστηριοτήτων του στα υλικά πράγματα και την αρνητική εγκατάλειψη του πνευματικού του κόσμου και του θεϊκού του προορισμού. Αυτός ο τρόπος

¹¹ Ν. Καζαντζάκης «Το φύτεμα του χωριού», *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Κείμενα Νεοελλην. Λογοτεχνίας, Γ' Γυμνασίου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1994, σ. 153.

¹² Ν. Βρεττάκος, «Υπόμνηση για την επιστροφή», *Το βάθος του κόσμου*, εκδ Ματράγκας 1961, σ. 28.

¹³ Ματθ. 6, 21: «ὅπου γάρ ἐστίν ὁ θησαυρός ὑμῶν, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδιά ὑμῶν».

ζωής αποτελεί, ουσιαστικά, την υιοθέτηση της οδού του θανάτου, διότι θάνατος είναι ο χωρισμός από τον Θεό και η υιοθέτηση της αμαρτίας¹⁴.

«Γινόμαστε δέντρα που διψούν για ουρανό
κι όλο αρπαζόμαστε με δύναμη απ' τη γη»:

Εδώ μπορούμε να αναφέρουμε δειγματικά και άλλους ποιητές, προκειμένου να ενισχύσουμε το μήνυμα της ποιήτριας, ιδιαίτερα στην εποχή μας, μια εποχή που διακρίνεται, αφενός, για την υλιστική της κατεύθυνση, αφετέρου, για την όλο και αυξανόμενη αναζήτηση του νοήματος και του σκοπού της ζωής. Αξίζει λοιπόν να θυμηθούμε τον Κ. Καρυωτάκη:

«Δέντρο θα στέκομαι, όμοια να κοιτάζω
Τη θύελλαν ή τον ουρανό γαλάζιο»¹⁵.
«Και δε θα ιδώ τους ουραμούς που νοσταλγώ,
Ποτέ μου»¹⁶

Να μνημονεύσουμε ακόμη τον Γ. Ρίτσο:

«Ας φύγουν όλα. Ας φύγουν όλα,
εγώ θα μείνω πάλι
αντίκρυ στον πλατύ ουρανό
να τραγουδώ.
Ας φύγουν όλα
όσο μονάχος μένω,
τόσο σιμότερα πηγαίνω στους ανθρώπους,
τόσο σιμότερα είμαι στον Θεό»¹⁷.

Στην ίδια συνάφεια ο Γ. Βαρβιτσιώτης αναφέρει:

«Η απόστασή μου από τον ουρανό μικραίνει,
σβήνουν τα βήματα,
σε κάποιον άλλο ουρανό
μια πιο γλυκιά φωνή ανεβαίνει»¹⁸.

Ο ίδιος επίσης συμπληρώνει:

«Ένα ευθύγραμμο φωτεινό βλέμμα
δύο μάτια εμποτισμένα με ουρανό»¹⁹.

Στη δίψα του ουρανού αφιερώνει και ο Μίλτος Σαχτούρης τους στίχους του:

«Μια μικρή έκοβε και μοίραζε κομμάτια γνήσιο ουρανό
κι όλοι τρέχαν σ' αυτή, λίγοι πήγαιναν στο ψωμί
όλοι τρέχανε στον μικρό άγγελο που μοίραζε ουρανό.
Ας μη το κρύβουμε, διψάμε για ουρανό»²⁰.

Τον πόθο για τον ουρανό, επίσης, εκφράζει έντονα ο Νικηφ. Βρεττάκος:

¹⁴ Μάξιμος ο Ομολογητής, PG. 90, 1016 B: «Θάνατος μὲν γὰρ ἐστὶ κυρίως ὁ τοῦ Θεοῦ χωρισμός, κέντρον δὲ θανάτου ἡ ἁμαρτία».

¹⁵ Κ. Καρυωτάκης, «Δέντρο», *Ποιήματα*, Αθήνα 1980, σ. 45.

¹⁶ Οπ. π., «Επιστροφή», σ. 88.

¹⁷ Γ. Ρίτσος, *Εμβλητήριο του Ωκεανού*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 1940.

¹⁸ Γ. Βαρβιτσιώτης, «Σε κάποιον άλλο ουρανό», *Οι δρόμοι του ουρανού*, εκδ. Αρμός, Αθήνα χ. χρ.

¹⁹ Οπ. π., «Συνεπικούρο - Δημόσια εξομολόγηση».

²⁰ Μ. Σαχτούρης, «Το ψωμί», *Τα φάσματα ή η χαρά στον άλλο κόσμο*, Αθήνα 1958.

«Κι εσύ στην αγκάλη σου κρατούσες μια δέσμη ουρανού»²¹.

Πραγματικά, οι άνθρωποι γινόμαστε δέντρα, ολοκληρωμένες προσωπικότητες, που, αν και δενόμαστε με τη ματαιότητα των εγκόσμιων αγαθών, διψάμε για ουρανό. Η ενδόμυχη αυτή δίψα του ανθρώπου δεν ξεπερνιέται ούτε με υλιστικά ούτε με ιδεολογικά αντίδοτα. Σχετίζεται με την εικόνα του Θεού και την πνευματικότητα που έχει χορηγηθεί, ως δώρο, από τον Δημιουργό, που πυροδοτεί την ύπαρξή του και τον κάνει, όχι μόνο να ποθεί και να αναζητά όλο και περισσότερο ουρανό, αλλά, ως εικόνα Θεού²², να αγωνίζεται να γίνει, μέσα σ' αυτήν την εγκόσμια πραγματικότητα, «Θεός κατά χάριν»²³.

Αυτός, όμως, ως γνωστό, προτιμά, αντί του Λόγου, την αλογία, αντί της αιώνιας ζωής, τη βιολογική επιβίωση, αντί του ανάλαφρου της γυμνότητας, τους δερμάτινους χιτώνες, δηλ. τη φθαρτότητα, τη νεκρότητα, τον κόπο, το γήρας, την ασθένεια²⁴. Με βάση λοιπόν αυτή την πρώτη πτώση, οι άνθρωποι επαναλαμβάνουμε τις πτώσεις μας και απολαμβάνουμε τις συνέπειές τους. Όπως έξοχα μαρτυρεί και η ποιήτρια: «Γρήγορα πέφτουμε στο χώμα, κι όλο αρπαζόμαστε με δύναμη απ' τη γη. Μας βρίσκουν τα μεγάλα κάματα, οι άνεμοι, τα νερά παίρνουν τα φύλλα μας, πλακώνουν οι βαριές συννεφίες, μας τυραννούν οι χειμώνες κι οι καταγίδες»:

Στο σημείο αυτό καλούνται οι μαθητές να εκφράσουν τα βιώματά τους τόσο για τη δυναμική έλξη του ανθρώπου από τα γήινα, την ύλη, την επιθυμία της σάρκας, την υποταγή στα ένστικτα, όσο και για τις διαστάσεις που έχει αυτός ο μονομερής εγκλωβισμός του στη διαμόρφωση της ολοκλήρωσης του προσώπου του.

Είναι πολύ χαρακτηριστικός ο πληθυντικός που χρησιμοποιείται στο ποίημα για να προσδιορίσει, σαφώς, τη θέση του κάθε ανθρώπου, ως μέλους και μέρους του όλου σώματος της ανθρωπότητας. Ο Χριστός, προσλαμβάνοντας την ανθρώπινη φύση, προσέλαβε, ως σώμα του, ολόκληρη την ανθρωπότητα, στην οποία ανήκουμε όλοι οι άνθρωποι, ως μέλη αλλά και ως αδελφοί εν Χριστώ. Την πρόσκληση της ενότητας της ανθρωπότητας στην Εκκλησία του Χριστού, όπου πρυτανεύει ο σύνδεσμος της αγάπης και της πίστεως των ανθρώπων και η ενότητα του Πνεύματος του Θεού, εξέφρασε ο ίδιος ο Χριστός, όταν έλεγε: «ἄνα πάντες ἔν ὧσι καθὼς σύ, πάτερ, ἐν ἐμοὶ κάγω ἐν σοί, ἵνα και αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἐν ὧσιν»²⁵. Αλλά και ο Απόστολος των Εθνών Παύλος, διακήρυττε ότι: «ἐν ἐνὶ Πνεύματι ἡμεῖς πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν, εἴτε Ἰουδαῖοι, εἴτε Ἑλληνας, εἴτε δούλοι, εἴτε ἐλεύθεροι»²⁶.

Η ποιήτρια, με τη χρήση του πληθυντικού, εκφράζει επίσης τη συλλογική και κοινοτική ζωή της Ορθόδοξης παράδοσης, όπου ο άνθρωπος, ακόμα και σήμερα, γεννιέται, βαπτίζεται, μεγαλώνει, παντρεύεται, πονάει, χαιρείται, πεθαίνει, όχι μόνος ή απομονωμένος, αλλά μαζί με τους άλλους. Ο Χριστός, μάλιστα, θεώρησε ως το χαρακτηριστικό γνώρισμα των Χριστιανών την αγάπη²⁷ και ως το κύριο κριτήριο της Κρίσεως, κατά την ένδοξη δεύτερη Παρουσία του, την αγαπητική προς τους άλλους δράση του κάθε ανθρώπου,²⁸ προφυλάσσοντας, έτσι, την ανθρώπινη ύπαρξη από τον

²¹ Ν. Βρετάκος, «Τελευταίο Όνειρο», *Το βάθος του κόσμου*, όπ. π., σ. 139.

²² Γεν. 1, 26: «Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ'εἰκόναν ἡμετέραν καὶ ὁμοίωσιν».

²³ Γρ Θεολόγος, *Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, Ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, Ἐπιτάφιος*, PG 36, 560A, όπου τονίζεται ότι ο άνθρωπος είναι μεν κτίσμα Θεού, αλλά δεν μπορεί να προσκυνεί τα κτίσματα, επειδή «καὶ Θεός εἶναι κεκελευσμένος».

²⁴ Γεν. 3, 16-24, όπου αναφέρονται οι συνέπειες της πτώσεως.

²⁵ Ιω. 17, 21.

²⁶ Α' Κορ. 12, 13.

²⁷ Ιω. 13, 35: «ἐν τούτῳ γινώσκονται πάντες ὅτι ἐμοὶ μαθηταὶ ἐστε, ἐάν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις».

²⁸ Ματθ. 25, 31-46: «Δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ Πατρὸς μου... Ἐπείνασα γάρ και ἐδώκατέ μοι φαγεῖν...».

εγκλωβισμό της στην εγωκεντρικότητα, από τον τρόπο ζωής²⁹, που αγνοεί ή εχθρεύεται τον οποιονδήποτε άλλο.

Πληθυντικό, όμως, ως γνωστό, χρησιμοποιεί και η ορθόδοξη Εκκλησία στη λατρευτική της γλώσσα, όπου οι ύμνοι, οι ευχές, οι δεήσεις και οι προσευχές της, εκφράζονται συνήθως στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο: «Αγαπήσωμεν ἀλλήλους... Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας... Ἐχομεν πρὸς τὸν Κύριον... Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ... Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν... Σέ ὑμνοῦμεν, σέ εὐλογοῦμεν σοὶ εὐχαριστοῦμεν Κύριε καὶ δεόμεθά σου ὁ Θεὸς ἡμῶν».

Η σχέση του ενιαίου σώματος της ανθρωπότητας αλλά και του καθενός ξεχωριστά με τον Θεό, εκφράζεται εδώ, μ' ένα έξοχο ποιητικό συμβολισμό, μέσα από τον οποίο η ποιήτρια εκφράζει τον άνθρωπο, ως ψυχοσωματική ύπαρξη και τον θέλει, μέσα από τις φουρτούνες της ζωής να διατηρεί τη φυσική του υπερβατικότητα, να αφήνει ανοικτή την οντότητα στο άνοιγμα και την απεραντοσύνη του μυστηρίου του ουρανού, να κατορθώνει να συνδέει στον εαυτό του, μέσα από το πέρασμα του χρόνου, το ορατό με το αόρατο, το υλικό με το πνευματικό, ξεπερνώντας τα εμπόδια που τοποθετούνται μπροστά του από εξωτερικούς παράγοντες αλλά και από τις εσωτερικές αδυναμίες και τα πάθη, «τα μεγάλα κάματα», που συνεχώς επαναστατούν κατά της ποθούμενης αρμονίας.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει, επίσης, να συζητηθεί, με τα παιδιά η σχεσιοδυναμική ύλης και πνεύματος, σώματος και ψυχής, έτσι, ώστε να μπορεί να γίνει κατανοητή ή παραπάνω αρμονία και να αποφεύγονται μανιχαϊκές ή υλιστικές ακρότητες, που καταλήγουν σε εχθρική στάση απέναντι είτε στο σώμα είτε στην ψυχή. Στην ορθόδοξη παράδοση δεν ισχύει αυτή η ορφική, πλατωνική και νεοπλατωνική εχθρότητα και αδιαφορία του ανθρώπου προς το σώμα του. Οι αρχαίοι Έλληνες, παρά τις εναγώνιες προσπάθειές τους, δεν κατάφεραν να συλλάβουν πλήρως την έννοια της αρμονίας ψυχής και σώματος. Ξεκινώντας από την πίστη στην προϋπαρξη της ψυχής και τις μετενσαρκώσεις, θεωρούσαν το σώμα μια προσωρινή φυλακή της ψυχής και τη σύνδεσή της μ' αυτό, ως μια πρόσκαιρη και περιστασιακή συνάντηση και γνωριμία, που κάποια στιγμή θα τελειώσει, με αποτέλεσμα, η μεν ψυχή να ελευθερωθεί απ' αυτό και να οδηγηθεί στον ποθούμενο κόσμο των ιδεών, το δε σώμα να εγκαταλειφτεί, χωρίς μέλλον, στη γη. Η Ανάσταση του σώματος ήταν άγνωστη, αδιανόητη και απαράδεκτη στους αρχαίους Έλληνες³⁰.

Στην ορθόδοξη Θεολογία, δεν μπορεί να γίνει λόγος ούτε για προϋπαρξη της ψυχής, ανεξάρτητα από το σώμα, ούτε για προσωρινή δέσμευση της ψυχής στο δε-

²⁹ Δ. Κουκουλομμάτης, *Βιοματική προσέγγιση των Νέων Ελληνικών*, Αθήνα 1990, σ. 32, όπου γίνεται αναφορά σε δημοσίευμα άρθρου με τίτλο: «Αριθμοί Φρίκης», στο οποίο αναφέρεται ότι, κάθε τέσσερα δευτερόλεπτα, ένα παιδί πεθαίνει από πείνα σε κάποιο σημείο του πλανήτη μας και κάθε τέσσερα δευτερόλεπτα η ανθρωπότητα ξοδεύει 25.000.000 δρχ. (74.000) ευρώ – για όπλα: Πρβλ. και Μ. Βασίλειος, *Εἰς τό καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας* 7, PG. 31,276-277: «Τοῦ πεινῶντος ἐστὶν ὁ ἄρτος ὃν σύ κατέχεις, τοῦ γυμνητεύοντος τό ἱμάτιον ὃ σύ φυλάσσεις ἐν ἀποθήκῃ, τοῦ ἀνηπόδητου τό ὑπόδημα, ὃ παρά σύ κατασῆπεται, τοῦ χρίζοντος τό ἀργύριον ὃ κατωρῶζας ἔχεις. Ὡστε τοσοῦτοις ἀδικεῖς, ὅσοις παρέχειν ἠδύνασο».

³⁰ Αισχύλος, *Ευμενίδες*, 647-648: «Ἀνδρὸς δ' ἐπειδάν αἴμ' ἀνασπάσει κόνις ἅπαξ θανόντος, οὐ τις ἔστ' ἀνάστασις»: Πρβλ. Πραξ. 17, 16-33, όπου οι συζητούντες με τον Παῦλο Επικούρειοι και Στωϊκοὶ φιλόσοφοι τον θεώρησαν ως φλύαρο «σπερματολόγο», κήρυκα «ξένων δαιμονίων» (θεοτήτων) και ότι δίδασκε τον Ιησού Χριστό και την Ανάσταση, διδάγματα ξενίζοντα στα ὦτα τους. Παρ' ὅλα αυτά, τον ἄφησαν, ἀπὸ περιέργεια, να μιλήσει στον Ἀρειο Πάγο. Επειδὴ ὁμως ὁ Παῦλος τους εἶπε ὅτι ὁ Θεὸς που τους κήρυττε πρόκειται να κρίνει την οἰκουμένη, με ἄνδρα που ὀρισε Κριτὴ, βεβαιώνοντάς την αξιοπιστία του στους ανθρώπους, με το να τον ἀναστήσει ἐκ νεκρῶν και, επειδὴ ἡ ἀνάσταση νεκροῦ ἦταν γι' αὐτούς ἀκατανόητο και ἀπαράδεκτο ὡς γεγονός, «ἀκούσαντες ἀνάστασιν νεκρῶν οἱ μὲν ἐχλεύαζον, οἱ δε εἶπον, ἀκουσόμεθά σου πάλιν περὶ τούτου και οὕτως ὁ Παῦλος ἐξῆλθεν ἐκ μέσου αὐτῶν».

σμωνήριο σώμα. Η ψυχή δημιουργείται από τον Θεό εγγρόνως και συγγρόνως με το σώμα και συνδέεται μ' αυτό, όχι προσωρινά και επιφανειακά, αλλά αιώνια και τόσο στενά, ώστε να αποτελούν, πλέον, μια αδιάλυτη ενότητα. Κατά τον σωματικό θάνατο του ανθρώπου, μάλιστα, η ψυχή χωρίζεται «θείω βουλήματι βιαίως»³¹ και προσωρινά από το σώμα για να επανενωθεί, κατά κοινή Ανάσταση και να ζήσει, ως ψυχοσωματική ενότητα, σε πλήρη αρμονία, αλλά σε «καινή» πνευματική μορφή στην αιώνια ζωή.

Ενώ, δηλαδή, στον Χριστιανισμό ο διά του θανάτου χωρισμός σώματος και ψυχής, θεωρείται προσωρινό γεγονός, ρήξη και διάσπαση της ανθρώπινης ενότητας, που υπερβαίνεται όμως με την Ανάσταση, στον Πλατωνισμό, στους Ορφικούς και στους Πυθαγόρειους, αντίθετα, το ίδιο γεγονός βιώνεται ως απελευθέρωση και λύτρωση της ψυχής από το σώμα³². Σ' αυτούς, το σώμα δεν έχει προοπτική συνέχειας, επειδή πιστεύουν μόνο στην αθανασία της ψυχής, ενώ στον Χριστιανισμό υπάρχει, η κατά χάριν αθανασία του όλου ανθρώπου, όχι μόνον ως διδασκαλία αλλά και ως εμπειρία, που έχει βεβαιωθεί από το ήδη αναστημένο και αναληφθέν στους ουρανούς σώμα του Χριστού³³.

Ο Πλατωνικός δυϊσμός απουσιάζει από την ορθόδοξη ανθρωπολογία. Η διάκριση του υλικού από το πνευματικό δεν αποτελούν δυϊσμό, διότι οι όροι ψυχή και σώμα δεν είναι φορτισμένοι με το περιεχόμενο που τους έδωσε η φιλοσοφία, αλλά διατηρούν τη βιβλική περισσότερο σημασία τους³⁴.

Κάποια αντίθεση, που υπάρχει στους πατέρες της Εκκλησίας, φανερώνεται, ως αντίθεση και διχασμός, όχι ανάμεσα στην ψυχή και στο σώμα, αλλ' ανάμεσα σε αυτό που είναι ο άνθρωπος «κατά φύσιν» και στην «παρά φύσιν» κατάσταση που εκπίπτει, από την αλλοίωση της αμαρτίας, στα πλαίσια της ερμηνείας του Απ. Παύλου, που ομιλεί για τον «ἕτερον νόμον τον ἐν σαρκί»³⁵. Βέβαια, «έχουν καταλογίσει στην ασκητική διδασκαλία της Χριστιανικής Ανατολής δάνεια Πλατωνικά και νεοπλατωνικά, επιμονή στην εχθρότητα προς την ύλη και το σώμα. Αλλά οι απόψεις του Ιωάννου της Κλίμακος, βεβαιώνουν το αντίθετο»³⁶.

Είναι πράγματι χαρακτηριστικό ότι ο Άγιος Ιωάννης της Κλίμακος ομιλεί, όχι μόνο για την καρδιακή προσευχή αλλά και για τη σωματική³⁷, τονίζοντας την ενότητα ψυχής και σώματος. Μιλάει ακόμη για «ησυχία ψυχής» αλλά και για «ησυχία του σώματος και των αισθήσεων»³⁸, για ένσαρκη τελείωση πνευμάτων και σωμάτων³⁹ καθώς και για την απάθεια⁴⁰, δηλαδή, τη νίκη κατά των κακών παθών και ἐξέων του σώματος και της ψυχής και τη μεταστροφή τους σε αγαθά και ένθεα πάθη (αρετές) και όχι την απαλλαγή και απελευθέρωση της ψυχής από το σώμα, όπως πίστευαν οι

³¹ *Νεκρώσιμος ακολουθία*, ιδιόμελα τροπάρια «Οἱμοι, οἶον ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχή χωριζομένη ἐκ τοῦ σώματος» «πῶς ψυχή ἐκ τοῦ σώματος βιαίως χωρίζεται ἐκ τῆς ἁρμονίας, ὁ φυσικότατος δεσμός θείω βουλήματι ἀποτέμεται».

³² Θ. Ζήσης, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 55-58 και 62-65.

³³ Απολυτίκιον Αναλήψεως «Βεβαιωθέντων αὐτῶν...» - Την πεποίθηση αυτή εξέφρασε ο Παύλος στους Αθηναίους Πραξ. 17, 3, Ι: «Πίστιν παρασχόν πᾶσι, ἀναστήσας αὐτόν ἐκ νεκρῶν» αλλά και προς τους Κορινθίους, Α' Κορ. 15, 17, «εἰ δέ Χριστός οὐκ ἐγήγερται, κενόν ἄρα τό κήρυγμα ἡμῶν, κενή δέ καί ἡ πίστις ὑμῶν. Νυνὶ δέ Χριστός ἐγήγερται ἐκ νεκρῶν, ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων ἐγένετο».

³⁴ Χρ. Γιανναράς, *Η μεταφυσική του σώματος. Σπουδὴ στον Ιωάννη της Κλίμακος*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971, σ. 65.

³⁵ Οπ. π., σ. 68-69.

³⁶ Οπ. π., σ. 70-71.

³⁷ Ιωάννης ο Σιναΐτης, Λόγος ΙΕ', *Περί ἀγνείας*, Κλίμαξ, εκδ. μονής Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής 1978, σ. 76.

³⁸ Οπ. π., Λόγος ΚΖ', *Περί ἡσυχίας*, 2 σ. 335.

³⁹ Οπ. π., Λόγος ΚΣΤ', *Περί διακρίσεως*, 14, σ. 286.

⁴⁰ Οπ. π., Λόγος ΚΘ', *Περί ἀπαθείας*, σ. 368-372.

Ορφικοί, οι Πυθαγόρειοι και ο Πλάτων, ούτε τη νέκρωση του παθητικού μέρους της ψυχής, όπως πρότειναν οι Στωικοί.

«Μας βρίσκουν τ' ατέλειωτα καλοκαίρια
τα μεγάλα κάματα. Οι άνεμοι, τα νερά
παίρνουν τα φύλλα μας. Αργότερα,
πλακώνουν οι βαριές συννεφίες,
μας τυραννούν οι χειμώνες κι οι καταιγίδες»:

Μέσα από μια σειρά μεταφορικών εκφράσεων, που είναι παρμένες από τα φυσικό κόσμο, η ποιήτρια εκθέτει τον ανθρώπινο βίο σε όλες του τις διαστάσεις και δείχνει τις ποικίλες δυσκολίες, αντιξοότητες, ταλαιπωρίες, που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος. Σε αυτές μπορεί να προσθέσει κανείς όλες εκείνες τις κακές επιθυμίες, τους πειρασμούς, τα ισχυρά πάθη και τις δοκιμασίες, που καταπονούν και δοκιμάζουν την αντοχή και την αντιστασιακή δράση του, φανερώνοντας ταυτόχρονα πόσο δύσκολη και επίπονη είναι η ενάρετη κατά Χριστό ζωή, που, όμως, είναι η μόνη που προετοιμάζει τον άνθρωπο και τον οδηγεί αισίως στο τέλος⁴¹.

Τα πάθη θεωρούνται, κατά τον Αγ. Ισαάκ τον Σύρο, μια «παρά φύσιν» κατάσταση της ψυχής. Διότι η ψυχή ή θα βρίσκεται σε μια διαρκή στροφή προς τα άνω και θα είναι απαθής ή θα βρίσκεται στην εκτός της φυσικής αυτής τάξεως κίνηση, οπότε «τά πάθη εν αὐτῇ εὐρίσκεται»⁴². Και τα πάθη, αφενός, θεωρούνται αρρώστια της ψυχής⁴³, αφετέρου, δώρο του Θεού «πρός ὠφέλειαν ὑπάρχον». Ἐτσι, τὰ μὲν σωματικά πάθη «πρός ὠφέλειαν καὶ αὐξήσιν αὐτοῦ τέθεινται ἐν αὐτῷ ὁμοίως δέ καὶ τὰ ψυχικά», όταν, όμως, το σώμα αναγκαστεί να βγει από την φυσική του κατάσταση και παρεκκλίνει «τῆς ἰδίας εὐθηνίας» (ευφορίας), ακολουθώντας τις κακές επιθυμίες της ψυχής, εξασθενεί και βλάπτεται. Το ίδιο βλάπτεται και η ψυχή, όταν εγκαταλείπει τη φυσική της κατάσταση και ακολουθεί τις επιθυμίες του σώματος⁴⁴, σύμφωνα με τον θείο Απόστολο, που διδάσκει ότι «τὸ πνεῦμα ἐπιθυμεῖ κατὰ τῆς σαρκός καὶ ἡ σὰρξ κατὰ τοῦ πνεύματος ταῦτα γὰρ ἀλλήλοις ἀντίκειται»⁴⁵. Όταν συναινέσει η μια στην άλλη (φύση), τότε παύει να βρίσκεται στα ίδια και δημιουργείται ο διχασμός στον κάθε άνθρωπο, ο οποίος, έτσι, περνάει από το «κατά φύσιν» στο «παρά φύσιν» και διαπράττει κινήσεις και έργα, που δε τα θέλει: «οὐ γὰρ ὁ θέλων τοῦτο πράσσω, ἀλλ' ὁ μισῶ τοῦτο ποιῶ»⁴⁶.

Από τη μια πλευρά, λοιπόν, «διψούμε για ουρανό», λόγω της συγγενείας μας με τον Θεό αλλά και του σκοπού και του προορισμού μας, που είναι η βασιλεία των ουρανών⁴⁷, από την άλλη, επειδή είμαστε και σωματικοί, αρπαζόμαστε με δύναμη από τη συγγενή στο σώμα κτίση, μας τυραννούν οι χειμώνες και οι καταιγίδες των παθών και της αμαρτίας και, μέσα από ατέρμονες παλινωδίες, προσπαθούμε να ειρη-

⁴¹ Ευχές που εκφωνεί ο διάκονος ή ο ιερέας στις ιερές ακολουθίες: «Χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἀνώδυνα ἀνεπαίσχυντα εἰρηνικά καὶ καλὴν ἀπολογίαν».

⁴² Ισαάκ ο Σύρος, *Τὰ Εὐρεθέντα Ἀσκητικά*, εκδ. Χ. Σπανός, Αθήνα 1976, σ. 316.

⁴³ Ὁπ. π., σ. 317: «τὰ πάθη ἀρρώστια ἐστὶ τῆς ψυχῆς... ἐξάγοντα τῆς ἰδίας ὑγείας... φανερόν οὖν ὅτι ἡ ὑγεία προϋπάρχει ἐν τῇ φύσει τοῦ συμβεβηκότος ἀμαρτήματος». Αντίθετα, «ἡ ἀρετὴ ὑγεία ἐστὶ τῆς ψυχῆς φυσικῶς. Τὰ δὲ συμβεβηκότα (πάθη) ἐξωθεντῆς φύσεως ἐστὶ». Επομένως, «ἡ νόσος δευτέρα ἐστὶ τῆς ὑγείας. Τὸ δὲ εἶναι τὴν μίαν φύσιν ἀγαθὴν καὶ πονηράν, ἀδύνατον. Ὡστε ἐξ' ἀνάγκης ἡ μία προηγείται τῆς ἑτέρας. Διότι πᾶν πρῶγμα ὄν συμβεβηκός, οὐ λέγεται εἶναι ἐκ τῆς φύσεως ἀλλ' ἐξωθεν ἐπισελθόν».

⁴⁴ Γαλ. 5,17.

⁴⁵ Ισαάκ ο Σύρος, ὀπ. π., σ. 317-318.

⁴⁶ Ρωμ. 7, 15.

⁴⁷ Ματθ. 6, 33: «Ζητεῖτε πρῶτον τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ».

νεύσουμε ψυχοσωματικά και να προσανατολίσουμε τις δυνάμεις της ύπαρξης σε μια κατεύθυνση.

Ολόκληρη η ζωή του ανθρώπου είναι ένας αγώνας, που συνδέεται με πίκρες και χαρές, με πόνο και ευτυχία με κακές εποχές, αλλά και με την άνοιξη και το καλοκαίρι. Τα δημοτικά μας τραγούδια εκφράζουν, με απλότητα αλλά και ρεαλισμό, την αλήθεια για την πορεία της ζωής προς την φθορά και το θάνατο:

«ο κόσμος με τα βάσανα είν' ανακατωμένος
δεν εγεννήθη άνθρωπος, να είν' ευχαριστημένος»⁴⁸.

Όσο κι αν ζήσει ο άνθρωπος, τίποτε δεν κερδίζει,
μόνο πληγές και βάσανα τα στήθη του γιομίζει»⁴⁹

Όμως, παρ' όλα αυτά, η ζωή είναι γλυκιά και ο θάνατος αποκρουστικός:

«Και με τα τόσα βάσανα, παλ' η ζωή γλυκιά είναι
κι όποιος το θάνατο ζητεί, πρέπει τρελός για να είναι»⁵⁰.

Μα πάντα αντιστεκόμαστε, ορθωνόμαστε
πάντα ντυνόμαστε με νέο φύλλωμα»:

Επιτακτική είναι η ανάγκη, ιδιαίτερα στην εποχή μας, να γνωρίσουν και να κατανοήσουν τα παιδιά τη ζωή, όχι μόνο μέσα από τις απολαβές και τα δικαιώματα, αλλά και μέσα από τις υποχρεώσεις και τις ευθύνες, που συνεπάγονται ηρωικό και αγωνιστικό πνεύμα, ικανό να ανταπεξέλθει στα προβλήματα και στα ενδεχόμενα κτυπήματα της ζωής. Στους προηγούμενους στίχους, η ποιήτρια έδωσε το μήνυμα, ότι στη ζωή οι καταστάσεις δεν είναι πάντα εύκολες. Γι' αυτό χρειάζεται, σε λίγο, που θα μπουν στη βιοπάλη, να είναι γνώστες των πραγμάτων αλλά και οπλισμένοι με αγωνιστικό φρόνημα, θάρρος και αισιοδοξία για να μπορούν να αντιστέκονται. Στα πλαίσια αυτά, χρειάζεται να γίνει διάλογος και να τονιστεί ότι οι άνθρωποι, αν και είναι επιρρεπείς προς την αστοχία και την ανταρσία, οφείλουν, πάντα, να αγωνίζονται για να ξεπερνούν τις εσωτερικές και εξωτερικές αντιξοότητες και δοκιμασίες και να κρατούνται όρθιοι στη ζωή, με ελπίδα και αισιοδοξία για το άμεσο και αιώνιο μέλλον τους.

Βέβαια, η αμαρτία, ως απομάκρυνση από τον Θεό, γεννά τον θάνατο. Όμως, ακόμα κι όταν οι άνθρωποι ξεχάσουν προσωρινά τον Θεό Δημιουργό και Σωτήρα τους, «μετά τον Θεό έχουν, ως άγρυπνο φρουρό και ως γνώμονα ασφαλή, τη συνείδησή τους»⁵¹.

Μέσα από τη συνείδησή τους, μπορούν να συνειδητοποιούν τις πτώσεις τους, παρά το ότι «ο λόγος για τις ένοχες πράξεις και για τις πτώσεις είναι σκοτεινός και ακατανόητος»⁵². Ο Άγιος Ιωάννης της Κλίμακος, θεωρώντας ως τον μεγαλύτερο εχθρό του ανθρώπου τον δαίμονα και απευθυνόμενος σ' όλους τους αγωνιστές τονίζει:

«Όσοι πέσαμε, ας πολεμήσουμε
προ πάντων τον δαίμονα της λύπης...
Μην τρομάξεις, όταν πέφτεις κάθε μέρα και μην
εγκαταλείψεις
τον αγώνα, αλλά στήθι ανδρείος... Όσο είναι

⁴⁸ Σ. Ρεζέλου, *Προοίμια μοιρολογίων λακωνικών*, εν Αθήναις 1870, σ. 24.

⁴⁹ Μ. Λελέκος Μ., *Επιδόρπιον*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1888, σ. 10.

⁵⁰ Ν. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Εν Αθήναις 1914, σ. 38, αρ. 28, στ. 10-12.

⁵¹ Ιωάννης ο Σιναΐτης, *Περί διακρίσεως*, Λόγος ΚΣΤ', όπ. π., σ. 282.

⁵² Όπ. π., *Περί μετανοίας*, Λόγος Ε', 10, σ. 130.

ακόμη πρόσφατο και
 ζεστό το τραύμα, τόσο ευκολότερα θεραπεύεται.
 Ενώ τα τραύματα που
 χρόνισαν, σαν παραμελημένα και
 αποσκληρυμένα, δύσκολα θεραπεύονται»⁵³.

Η εικόνα του ανθρώπου, εξ' άλλου, που, ενώ τον δέρνουν οι άνεμοι και οι φουρτούνες, από μέσα και απ' έξω, παλεύει και αντιστέκεται, προκειμένου να σταθεί όρθιος και να αναδειχτεί νικητής, μπροστά στην απεραντοσύνη της αιωνιότητας, είναι προσφιλής και σε άλλους ποιητές. Ο Νικηφ. Βρεττάκος, για παράδειγμα, διερμηνεύει αυτήν την αντιστασιακή πορεία του ανθρώπου μέσα στη ζωή ως εξής:

«Σου κατέβαζαν την ψυχή και την έκλειναν στο λαγούμι, κι ας μη χώραγε πουθενά, καμωμένη για τον ορίζοντα. Σε γυμνώνουν ως μέσα το πετσί και το κόκκαλο, όμως, δεν μπορούν να βγάλουν και το πάλεμα από μέσα σου»⁵⁴.

«Έγινα βουνό για να με δέρνει ο άνεμος χωρίς
 φόβο.
 για να μπορώ ν' αντιστέκομαι. Μου κάλυψε ολόκληρο
 τον ορίζοντα η θύελλα, αλλ' αυτό δεν εμπόδισε
 να δω
 πίσω απ' τα σύννεφα, να συλλάβω
 τον ήλιο»⁵⁵.

Στην πίστη και την αγάπη εστιάζει, από την πλευρά του, και ο Κ. Καρωτάκης την αντιστασιακή δράση των ανθρώπων:

«Χωρίς πίστη κι αγάπη, χωρίς έρμα
 εγίναμε το λάφυρο του ανέμου,
 πριν φτάσουμε στη μέση αυτού του δρόμου
 εχάσαμε τη χρυσή πανοπλία»⁵⁶.

Είναι βέβαιο ότι απ' όλα τα κακά, ο θάνατος που βρίσκεται διαρκώς κοντά ή μέσα στη ζωή, θεωρείται ως «τό μέγιστον τῶν κακῶν»⁵⁷. Ο άνθρωπος, αν και γνωρίζει ότι το γεγονός του θανάτου είναι ό,τι πιο βέβαιο μπορεί να συμβεί στη ζωή του, προγραμματίζει συνήθως το μέλλον του, περισσότερο με την απουσία, παρά με την παρουσία του θανάτου, γιατί, από τη φύση του, πλάστηκε για τη ζωή και μάλιστα την αιώνια και όχι για τον αιώνιο θάνατο.

Είναι πολύ φυσικό, επομένως, να θεωρεί τον θάνατο αποκρουστικό εχθρό της ανθρώπινης φύσεως και να αντιστέκεται απέναντι στις παρεμβατικές φθοροποιές δυνάμεις, που εισέρχονται απειλητικά στη ζωή του, με τη μορφή διαφόρων μικρών θανάτων και πτώσεων, που η ποιήτρια ονομάζει εδώ «βαριές συννεφιές», «χειμώνες», και «καταιγίδες».

Σταθερή παραμένει, πάντως, η πεποίθηση της Εκκλησίας, ότι ο άνθρωπος μπορεί, όχι μόνο να αγωνίζεται και να ανθίσταται κατά του αιώνιου θανάτου της ύ-

⁵³ Οπ. π.

⁵⁴ Νικ. Βρεττάκος, *Λειτουργικά κάτω από την Ακρόπολη*, Αθήνα 1981, σ. 26.

⁵⁵ Νικ. Βρεττάκος, «Αντίσταση και πορεία», *Το βάθος του κόσμου*, όπ. π. σ. 287.

⁵⁶ Κ. Καρωτάκης, «Ιστορία», από τη συλλογή *Ποιήματα*, όπ. π., σ. 112.

⁵⁷ Λουκιανός, *Περί Πένθους*, 21. Πρβλ. και Ευρυπίδης, *Άλκηστις* 670-672: «ἦν δ' ἐγγύς ἔλθῃ θάνατος, οὐδείς βούλεται θνήσκειν», Σοφοκλής, *Αντιγόνη* 220: «οὐκ ἔστιν οὕτω μῶρος ὅς θανεῖν ἐρᾶ», Ιφιγ. Ἐν Αὐλ. 1251-1252: «μαίνεται δ' ὅς εὐχεται θανεῖν. Κακῶς ζῆν κρεῖσσον ἢ καλῶς θανεῖν».

παρξής του, αλλά και ότι μπορεί, επίσης, να αναδειχτεί νικητής σ' αυτό τον αγώνα και να γίνει μέτοχος της αιώνιας ζωής με τον Χριστό, τον νικητή του θανάτου, δια της Αναστάσεως του οποίου, οι Χριστιανοί πρώτοι, αλλά και όλοι οι άνθρωποι «θανάτου έορτάζομεν νέκρωσιν, ἄδου τήν καθαίρεσιν, ἄλλης βιωτῆς τῆς αἰωνίου ἀπαρχῆν»⁵⁸. Εκείνοι, μάλιστα, που θα αγωνιστούν «τόν αγῶνα τόν καλόν» και θα κερδίσουν, θα στεφανωθούν⁵⁹ και δε θα δοκιμάσουν τον δεύτερο και φοβερό θάνατο: «ὁ νικῶν οὐ μὴ ἀδικηθεῖ ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ δευτέρου»⁶⁰.

Πώς όμως ορθώνονται οι άνθρωποι και ντύνονται νέο φύλλωμα;

Πώς τοποθετείται ο Χριστιανισμός απέναντι σ' αυτή την ανάγκη του ανθρώπου;

Ο Χριστός και η Εκκλησία του δεν προσπερνά τον πεσμένο, τον πληγωμένο, τον ταλαιπωρημένο. Το «Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες καί πεφορτισμένοι, κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς»⁶¹, είναι το προσκλητήριο της αγάπης του, που απευθύνεται σ' όλους τους ανθρώπους, καλώντας τους να αγωνιστούν μαζί του για να σωθούν από τον αιώνιο θάνατο. Το πιο οδυνηρό γεγονός της ανθρωπότητας, με τον Χριστό και δια του Χριστού, δεν είναι πια υποχρεωτικό. Ο θάνατος έχασε την καθολική ισχύ του, έγινε προαιρετικός και αφορά μόνον σ' όσους τον επιλέγουν. Οι υπόλοιποι, μπορούν, με την ελεύθερη συγκατάθεσή τους, να αναζητήσουν τη ζωή στο πρόσωπο του Σωτήρα και Λυτρωτή Χριστού. Η πρώτη τους κίνηση, όμως, πριν ν' αρχίσουν το ταξίδι αυτό, είναι η μετάνοια, η επιστροφή τους στη φυσική ζωή, στη ζωή, όπου οι άνθρωποι ταπεινά και, υπάκουα, διαλέγονται με τον Θεό και επικοινωνούν διά της αγάπης και της προσευχής αδιαλείπτως μαζί του. Η στροφή των ανθρώπων προς τον Θεό εγκαινιάζει ένα νέο τρόπο ζωής στην ανθρώπινη ύπαρξη, τη ζωή της χάριτος του Θεού και της Κοινωνίας του Αγ. Πνεύματος. Οι άνθρωποι δεν είναι πια μόνοι, αρνούνται τον εγωκεντρισμό και ζουν σε σχέση και κοινωνία με τον Θεόν, τον συνάνθρωπο και τη φύση.

Η ζωή αυτή, που αποδέχεται και μένει στη μετάνοια, ορθώνει την ανθρώπινη φύση και γεμίζει την ύπαρξη με νέες προοπτικές. Το «νέο φύλλωμα» είναι η αλλαγή των ανθρώπων, μέσα από τη μετάνοια, το μυστήριο εκείνο που χορηγήθηκε ως δώρο στα έθνη από τον Ιησού Χριστό για να ζουν και να σώζονται⁶².

Είναι βέβαιο, από την ιστορική εμπειρία της ορθόδοξης Εκκλησίας, ότι με την μετάνοια οι άνθρωποι καθαρίζονται ψυχοσωματικά, ανακαινίζονται, ανανεώνουν το βάπτισμά τους⁶³ και αποκτούν θάρρος, ετοιμότητα, εγρήγορση και αισιοδοξία στους μελλοντικούς τους αγώνες για την τελείωση της ύπαρξής τους.

Όμως, η μετάνοια, το «νέο φύλλωμα», δε σημαίνει απλώς διακοπή του κακού και της αμαρτίας, ούτε μόνον υιοθέτηση νέας τακτικής προς απόκρουση των εχθρών η άρση των εμποδίων και επίλυση των προβλημάτων. Σημαίνει κάτι πολύ βαθύτερο. Προπαντός, είναι η αλλαγή του νοός, της νοοτροπίας, του τρόπου αντίληψης που έχει ο άνθρωπος για τον κόσμο και τη ζωή. Μετάνοια σημαίνει, ακόμη, νέα δοκιμή για μια νέα αρχή, αλλαγή στάσης ζωής, νέα θέαση έναντι των προσώπων και των πραγμάτων, θέαση όμοια, με εκείνη του Θεού Δημιουργού και αναδημιουργού και αγάπη όμοια με τη δική Του.

⁵⁸ Τροπάριο από τον Κανόνα του Πάσχα.

⁵⁹ Β' Τιμοθ. 4, 7.

⁶⁰ Αποκ., 2, 11.

⁶¹ Ματθ. 11, 28.

⁶² Λουκ. 24, 27: «Καί κηρυχθῆναι ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ μετάνοια καὶ ἄφεσις ἁμαρτιῶν εἰς πάντα τὰ ἔθνη»- Βλ. επίσης, Πράξ. 11, 18: «Καί τοῖς ἔθνεσιν ὁ Θεός τήν μετάνοιαν ἔδωκεν εἰς ζωήν».

⁶³ Ιωάννης ο Σιναΐτης, «Περὶ μετανοίας», *Κλίμαξ*, ὅπ. π., σ. 115: «Μετάνοια ἐστὶ ἀνάκλησις βαπτίσματος».

Αυτή η νέα, πλέον, θέαση των όντων, εκ μέρους του ανθρώπου, τον οδηγεί στην πορεία προς τον νέο κόσμο του Θεού, προς τη Λύτρωση και τη Θέωση. Είναι η νέα προοπτική, που προσδιορίζονται μεταφορικά με τη φράση της ποιήτριας «νέο φύλλωμα». Πρόκειται για τη σταδιακή ανακαίνιση του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου, έτσι όπως την προτείνει ο Απ. Παύλος⁶⁴ και που προϋποθέτει την εγκατάλειψη και απόθεση του παλαιού ανθρώπου και των πράξεών του και την ανάληψη του νέου⁶⁵, που θα κινείται, πλέον, «κατά φύσιν» και σύμφωνα με τον Λόγο του Θεού στην «προς τον Λόγον εὐθυπορίαν⁶⁶».

«Ὡστόσο, φτάνει ένας άνεμος παράξενος
κανείς δεν ξέρει πότε κι από πού ξεκινά,
μας ρίχνει κάτω μ' όλες τις ρίζες στον αέρα».

Η ποιήτρια, στο σημείο αυτό, μέσα από έναν ήρεμο ρεαλισμό, αποδέχεται το γεγονός του θανάτου. Ὄντως, «οἱ ὀρθῶς φιλοσοφοῦντες», κατά τον Πλάτωνα, «ἀποθνήσκουν μελετῶσιν⁶⁷». Οι δε άνθρωποι του λαού, όπως φαίνεται και μέσα από τη Δημοτική μας ποίηση, συνειδητοποιούν το αναπόφευκτο του θανάτου και το άγνωστο της αφίξεώς του, ενώ προσπαθούν να συμφιλιωθούν με την ιδέα του ερχομού του:

«Κατακαημένε άνθρωπε, τι πάσχεις κι αγωνιέσαι,
τούτον τον ψεύτικον ντουσιά μιαν ώρα τον αρνιέσαι⁶⁸».

«Ὀνειρο είναι η ζωή κι ο κόσμος ματαιότης,
ὅπως διαβαίνει το πουλί, περνά η ανθρωπότης⁶⁹».

«Για φάτε πιέτε, βρε παιδιά, χαρείτε να χαρούμε
τούτον τον χρόνο τον καλό, τον άλλο ποιος το ξέρει
για ζούμε, για πεθαίνουμε, για σ' άλλον κόσμο πάμε⁷⁰».

«Ὅσοι κι αν γεννηθήκανε κι όσοι κι αν γεννηθούνε
Ὅλοι θε να πεθάνουνε κι ὅλοι θε να χαθούνε
Στο χῶμα θε να πέσουνε και χῶμα θα γενούνε⁷¹».

Ο χριστιανός έχει διαρκῶς μπροστά στα μάτια του τη σκηνή του θανάτου του. Κι η ποιήτρια, στο σημείο αυτό, φαίνεται να έρχεται πολύ κοντά με την ορθόδοξη εσχατολογία, αφού, όπως και αυτή, συνειδητοποιεί το γεγονός του θανάτου, του οποίου το μυστήριο, το άγνωστο, φανερώνει μεταφορικά με τις παραπάνω φράσεις. Η κατά πρόσωπον αντιμετώπιση του θανάτου, όπως συμβαίνει εδώ στο ποίημα, είναι σύμφωνη τόσο με το ορθόδοξο όσο και με το αρχαιοελληνικό πνεύμα. Η ζωή ολόκληρη, «τότε μόνο διατηρεί το πλήρες νόημά της, όταν συμπεριλαμβάνει και τον θά-

⁶⁴ Β'. Κορ. 4, 16: «ἀλλ' ὁ ἔσωθεν (ἄνθρωπος) ἀνακαινοῦται ἡμέρα καὶ ἡμέρα».

⁶⁵ Κολασ. 3, 9-10: «ἀπεκδυσάμενοι τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον σὺν ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν νέον τὸν ἀνακαινούμενον εἰς ἐπίγνωσιν κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος αὐτόν».

⁶⁶ Μάξιμος ο Ομολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν*, PG. 91, 1329A.

⁶⁷ Φαίδων, 670.

⁶⁸ Μ. Λελέκος, *Δημοτική Ανθολογία*, εν Αθήναις 1868, σ. 164.

⁶⁹ Νίκη Περγίκα, *Σκύρος, Εντυπώσεις και περιγραφαι. Ιστορικά και λαογραφικά σημειώματα, ήθη και έθιμα, μνημεία του λόγου του λαού*, τόμ. Α', Αθήναι 1940, σ. 303, διστ. αρ. 1319.

⁷⁰ Ν. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελλην. λαού*, εν Αθήναις 1914, σ. 38, αρ. 28, στ. 10-12.

⁷¹ Ευ. Καπετανάκος, *Λακωνικά περίεργα*, εν Αθήναις 1895, σ. 33.

νατο. Για να προσδώσει ο άνθρωπος νόημα στη ζωή του, οφείλει να προσδώσει νόημα και στον θάνατό του. Η μελέτη του θανάτου δεν αποτελεί αρνητική ή παθητική κατάσταση, αλλά, αντίθετα, άκρως θετική ενέργεια, οδηγούσα τον άνθρωπο στο σωφρονισμό και την εγρήγορση»⁷².

Ο Άγιος Ιωάννης της Κλίμακος διδάσκει ότι: «δεν είναι δυνατόν να περάσουμε με ευσέβεια τη σημερινή μέρα, εάν δεν την λογαριάσουμε ως την τελευταία της ζωής μας. Και είναι αξιοθαύμαστο, συνεχίζει, ότι κάτι παρόμοιο εξέφρασαν και οι Έλληνες φιλόσοφοι, οι οποίοι χαρακτήριζαν τη φιλοσοφία ως «μελέτη θανάτου».

«Μελέτην θανάτου τον βίον ποιούμεθα», ομολογεί και ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, προκειμένου να αποκόψει την ψυχή από τις βιοτικές μέριμνες και να την αποτρέψει από την προσήλωσή της σ' αυτά που φθείρονται⁷³.

Αν ο άνθρωπος έχει διαρκώς τη συναίσθηση της θνητότητάς του, τοποθετείται διαφορετικά μέσα στον κόσμο και, διαφορετικά, εάν δένεται με φθαρτά πράγματα και δεν συνειδητοποιεί την προοπτική του θανάτου.

Η ποιήτρια, εδώ, φανερώνει την υπαρξιακή της βεβαιότητα για το ξερίζωμα του ανθρώπου από αυτόν τον κόσμο. Το μήνυμά της εκφράζεται σε χαμηλούς τόνους, δίνει σαφώς μια ορθόδοξη εκκλησιαστική διάσταση και προοπτική και εκφράζει τη διδασκαλία της Εκκλησίας περί του θανάτου.

Δεν μπορούμε, μάλιστα, να μη συνδέουμε τη μνήμη θανάτου, που εκφράζει η ποιήτρια στους στίχους αυτούς, με τους προηγούμενους στίχους, όπου παρουσιάζεται ο άνθρωπος, αγωνιζόμενος στο στάδιο της ζωής, να αντιστέκεται, να ορθώνεται, να αναστηλώνει και να ανακαινίζει την εικόνα του, με τη νέα θέαση της ζωής και, προπαντός, με τη μετάνοια, το «νέο φύλλωμα», του ποιήματος. Φαίνεται, πάντως, ότι η ποιήτρια είναι επηρεασμένη από την Αγ. Γραφή και την ορθόδοξη Λατρεία.

Παραλληλίες στη σκέψη της, μπορούμε, για παράδειγμα, να συναντήσουμε στον Εκκλησιαστή της Π.Δ., όπου ο σοφός Βασιλιάς αναφέρει: «Ματαιότης ματαιότητων τά πάντα ματαιότης»⁷⁴. «Εμεγάλυνα ποίημά μου, ὠκοδόμησά μοι οἴκους, ἐφύτευσά μοι ἀμπελῶνας, ἐποίησά μοι κήπους καί παραδείσους... Πᾶν ὃ ἤτησαν οἱ ὀφθαλμοί μου, οὐκ ἀφεῖλον ἀπ' αὐτῶν, οὐκ ἀπεκάλυσα τὴν καρδίαν μου ἀπό πάσης εὐφροσύνης... Καὶ ἐπέβλεψα ἐγὼ ἐν πᾶσι ποιήμασί μου, οἷς ἐποίησαν αἱ χεῖρες μου... καὶ ἰδοὺ τά πάντα ματαιότης καὶ οὐκ ἔστι περισσεΐα (ὄφελος) ὑπὸ τὸν ἥλιον»⁷⁵. «Καὶ ἐμίσησα σὺν τὴν ζωὴν, ὅτι τά πάντα ματαιότης καὶ προαίρεσις (θλίψη) πνεύματος»⁷⁶.

Ο χρόνος βρίσκεται μέσα σε όλα και κάθε πράγμα έχει τον καιρό του κάτω από τον ουρανό: «Καιρός τοῦ γεννᾶσθαι καὶ καιρός τοῦ ἀποθνήσκειν, καιρός τοῦ φυτεῦν καὶ καιρός τοῦ ἐκριζώνειν το πεφυτευμένον»⁷⁷.

Στα πλαίσια του ερχομού του τέλους και του εκρίζωμού του ανθρώπου απ' αυτόν τον κόσμο με τον Θάνατο, ομιλούν και τα τροπάρια που ψάλλει η ορθόδοξη Εκκλησία κατά τη νεκρώσιμη ακολουθία: «Ὡς ἄνθος μαραίνεται καὶ ὡς ὄναρ παρέρχεται καὶ διαλύεται πᾶς ἄνθρωπος». «Πάντα σκιᾶς ἀσθενέστερα, πάντα ὄνειρων ἀπατηλότερα, μία ροπή καὶ ταῦτα πάντα θάνατος διαδέχεται». «Πάντα ματαιότης τά ἀνθρώπινα ὅσα οὐχ ὑπάρχει μετὰ Θάνατον»⁷⁸.

⁷² Γ. Μαντζαρίδης, *Χριστιανική Ηθική*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 317-318.

⁷³ Μάξιμος ο Ομολογητής, *Εἰς τό Πάτερ ἡμῶν*, PG. 90, 900AB.

⁷⁴ *Εκκλησιαστής* 1, 2.

⁷⁵ *Οπ. π.*, 2, 4-11.

⁷⁶ *Οπ. π.* 2,17.

⁷⁷ *Οπ. π.*, 2, 24.

⁷⁸ Ιδιόμελο της νεκρώσιμης ακολουθίας.

Φαίνεται, συνεπώς πως η ποιήτρια είναι βαθιά επηρεασμένη από την αντίληψη της Εκκλησίας για τον Θάνατο, τον οποίο ονομάζει «Παράξενο άνεμο», ενώ η Εκκλησία «φοβερώτατον μυστήριον»⁷⁹.

Βέβαια, μέσα από την πλοκή του ποιήματος και κυρίως μ' αυτή την αλλαγή του ρυθμού «Οσότου...», η ποιήτρια μας θυμίζει, αφενός τη θλίψη και την απορία των χριστιανών, που φανερώνουν οι ύμνοι της Εκκλησίας και, αφετέρου, τον ξαφνικό ερχομό του Χάρου στα Δημοτικά τραγούδια:

«Θρηνώ καί ὀδύρομαι ὅταν ἐννοήσω τόν θάνατον.
Καί ἴδω ἐν τοῖς τάφοις κειμένην
τήν κατ' εἰκόνα Θεοῦ, πλασθεῖσαν ἡμῖν ὠραιότητα,
ἄμορφον, ἄδοξον, μή ἔχουσαν εἶδος
...τί τό περί ἡμᾶς τοῦτο γέγονε μυστήριον;
Πῶς παρεδόθημεν τῇ φθορᾷ καί συνεζεύχθημεν τῷ θανάτῳ;»⁸⁰.

Στη φυσιολογική απορία του ανθρώπου, ο Χριστιανισμός απαντά, ότι «ὁ Θεός θάνατον οὐκ ἐποίησεν, οὐδέ τέρπεται, ἐπ' ἀπωλείᾳ ζώντων»⁸¹, αλλά ότι ο θάνατος «φθόνῳ διαβόλου εἰσῆλθεν εἰς τόν κόσμον»⁸².

Αιτία του προσωπικού θανάτου των πρωτοπλάστων και όλων των ανθρώπων και ιδιαίτερα των Χριστιανών⁸³ είναι η αμαρτία⁸⁴. Ο άνθρωπος οφείλει να αποθάνει ως προς τις αμαρτίες του, διότι, αν ο κόκκος του σίτου πέσει στη γη και αποθάνει, τότε «πολύν καρπόν φέρει»⁸⁵. Έτσι, αν νικήσει την αμαρτία, μπορεί, ως μετέχον της θείας και αιωνίου ζωής του Θεού ον, να επιζήσει, όπως ο σίτος που πέφτει στη γη και να ζήσει μετά τον θάνατο: «Ἐγώ εἰμί ἡ ἀνάστασις καί ἡ ζωή. Ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, κἂν ἀποθάνῃ, ζήσεται καί πᾶς ὁ ζῶν καί πιστεύων εἰς ἐμέ, οὐ μή ἀποθάνῃ εἰς τόν αἰῶνα»⁸⁶. Μάλιστα, ο Χριστιανισμός προτείνει έναν άλλον θάνατο, τον εκούσιο, κατά τον οποίον ο άνθρωπος πεθαίνει ελεύθερα, ως προς την αμαρτία, για να ζήσει κατά Χριστόν: ο θάνατος αυτός προτυπώνεται με το βάπτισμα του Χριστιανού και σηματοδοτεί ένα νέον τρόπο ζωής, στον νέο κόσμο του Θεού: «ὅσοι ἐβαπτίσθημεν εἰς Χριστόν Ἰησοῦν εἰς τόν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν, συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διά τοῦ βαπτίσματος εἰς τόν θάνατον, ἵνα ὡσπερ ἠγέρθη Χριστός ἐκ νεκρῶν, οὕτω καί ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν»⁸⁷.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να δείξουμε μια εικόνα βυζαντινή με τη σταύρωση του Χριστού και να συζητήσουμε με τα παιδιά τη σημασία της Σταύρωσης αλλά και της συσταύρωσης με τον Χριστό. Ο άνθρωπος συμμετέχει στη σταύρωση και τον Θάνατο του Χριστού, εάν νεκρωθεί ως προς την αμαρτία, καταργώντας την ψυχοσωματική αμαρτωλότητα: «ὁ παλαιός ἡμῶν ἄνθρωπος συνεσταυρώθη ἵνα καταργηθῇ τό

⁷⁹ Οπ. π.

⁸⁰ Οπ. π.

⁸¹ Σοφ. Σολομ. 1, 13.

⁸² Οπ. π., 2, 24. 9.

⁸³ Ο Απ. Παύλος (Ρωμ. 2, 11-18) τονίζει τη βαρύτητα της ευθύνης των Χριστιανών που γνώρισαν τον νόμο του Θεού και τον κατά Χριστόν βίον και γι' αυτό θα κριθούν «διά νόμου», σε αντίθεση με εκείνους που αμάρτησαν, χωρίς τον νόμο του Θεού: «ἀνόμως», πάντως, όμως, με τον νόμο «τῆς συνειδήσεως»: «οὗτοι νόμον μή ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσὶ νόμος. Οἵτινες ἐνδείκνυνται τό ἔργον τοῦ νόμου γραπτόν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως».

⁸⁴ Ρωμ. 5, 12: «δι' ἑνός ἀνθρώπου ἡ ἀμαρτία εἰς τόν κόσμον εἰσῆλθεν καί διά τῆς ἀμαρτίας ὁ θάνατος καί οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διήλθεν, ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον».

⁸⁵ Ιω. 12, 24.

⁸⁶ Οπ. π., 11, 26.

⁸⁷ Ρωμ. 6, 3-4.

σῶμα τῆς ἁμαρτίας, τοῦ μηκέτι δουλεύειν ἡμᾶς τῇ ἁμαρτία...εἰ δέ ἀπεθάνομεν σὺν Χριστῷ, πιστεύομεν ὅτι καὶ συζήσομεν αὐτῷ...οὕτω καὶ ὑμεῖς λογίζεσθε ἑαυτοὺς νεκροὺς μὲν εἶναι τῇ ἁμαρτία, ζῶντες δὲ τῷ Θεῷ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ»⁸⁸. Επομένως, ἡ ἐν Χριστῷ υπέρβαση τῆς ἁμαρτίας δημιουργεῖ τις προϋποθέσεις γιὰ τὴν υπέρβαση τοῦ θανάτου. Ὅπως ὁ Χριστὸς νικά δια τοῦ ἐκουσίου θανάτου Του τὸ κράτος τοῦ θανάτου: «θανάτῳ θάνατον πατήσας», ἔτσι καὶ οἱ Χριστιανοὶ δια τῆς συσσωματώσεώς τους στὴν Εκκλησία, δὲν εἶναι μόνο «ἄκροαταί», ἀλλὰ γίνονται «ποιηταί» τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ⁸⁹ καὶ, κατὰ συνέπεια, μέτοχοι στὴν αἰώνια ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ μέτοχοι στὴ νίκη ποὺ ἐπέφερε Ἐκεῖνος ἐναντίον τοῦ θανάτου διὰ τῆς Ἀναστάσεως.

Βέβαια, πολλοὶ ἄνθρωποι, προκειμένου νὰ ἀπαντήσουν στα υπαρξιακὰ τους προβλήματα καὶ, κυρίως, σ' ἐκεῖνο τοῦ θανάτου, στρέφονται στὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία, ὄντως, ἔχει ἀφιερῶσει ἓνα μεγάλο τῆς κομμᾶτι στὸ θέμα τοῦ θανάτου, υποστηρίζοντας ιδέες ποὺ ἀνοίγουν δρόμους κατανόησης τοῦ νοήματος τοῦ θανάτου: «Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀναλογιστεῖ τὸν θάνατο, κατανοεῖ πληρέστερα τὸν ἑαυτό του καὶ υψώνεται πάνω ἀπὸ τὴ συμβατικὴ πραγματικότητα»⁹⁰.

Τὸ φιλοσοφικὸ σκέπτεσθαι, γενικά, μπορεῖ νὰ ἀπαλύνει τὴν οδύνη τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος μελετᾷ τὸ θάνατο καὶ νὰ τὸν συμφιλιῶναι με τὴν ιδέα τοῦ ἐρχομοῦ του, δὲν μπορεῖ, ὅμως, νὰ ἀνατρέψει τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἰσχὺ του. Διότι τὸ θέμα «δὲν εἶναι νὰ βοηθηθεῖ ἀπλῶς ὁ ἄνθρωπος νὰ συμφιλιωθεῖ με τὸ θάνατο, ὅσο νὰ ἀποκαλυφθεῖ στὸν ἄνθρωπο ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο. Εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ θανάτου καὶ τούτο γιὰτὶ εἶναι ἀποκάλυψη τῆς ζωῆς καὶ ζωὴ εἶναι ὁ Χριστός»⁹¹.

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ποιήτρια δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Δὲν παρουσιάζει τὸν θάνατο, ἀπλῶς, ὡς ἀγνωστο καὶ παράξενο ἄνεμο, ποὺ παίρνει τὶς ψυχές, ἀλλὰ κάτι παραπάνω, ὡς ἐκεῖνο τὸ ἀφύσικο, τὸ παράξενο γεγονός, ποὺ ρίχνει κάτω καὶ συντρίβει τὸν ἄνθρωπο, τὸν ξεριζώνει, τὸν κάνει ἄνω κάτω, ἀναποδογυρίζοντάς τὸν καὶ φέροντας τὶς ρίζες του νὰ αἰωροῦνται στὸν αέρα. Ὅλο ἐκεῖνο τὸ ρίζωμα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἐφτιαξε, ποὺ πίστεψε, ποὺ αγάπησε, σβήνει, τὸ κλέβει ὁ «μπάτης» ποὺ ἐρχεται καὶ διαψεύδει ὅλα τὰ σχέδια, ἔτσι, ὥστε οἱ ρίζες νὰ κοιτοῦν τὸν ἥλιο: «Ὠραία ποὺ φύσηξεν ὁ μπάτης καὶ σβήστηκε ἡ γραφή», θὰ τραγουδήσει ὁ Σεφέρης⁹².

Ἡ ποιήτρια δίνει μιὰ τέτοια διάσταση στὸν θάνατο γιὰ νὰ δείξει, με ἐντονο τρόπο ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ συνθηκολογεῖ μ' ἓνα τέτοιο ἐχθρό, ὅπως ὁ θάνατος. Μπορεῖ νὰ τὸν σκέπτεται, νὰ τὸν θυμάται, νὰ φιλοσοφεῖ με τὸ περιεχόμενό του καὶ αὐτὸ εἶναι ὄντως ωφέλιμο, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἀλλὰ, γιὰ τὸν Χριστιανό, ὁ θάνατος καὶ τὸ κράτος τοῦ θανάτου εἶναι ὁ πιο ἀποκρουστικὸς ἐχθρός, διότι ἐμπνευστὴς καὶ ηγέτης τοῦ εἶναι ὁ διάβολος⁹³, ὁ ὁποῖος, «ὡς λέων ὠρυόμενος περιπατεῖ ζητῶν τίνα καταπίη»⁹⁴. Ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς, ὁ διάβολος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ στρέφεται, πάντα ἐχθρικά καὶ ἀπειλητικά, ἐναντίον τῶν ἀνθρώπων, στοχεύοντας στὴν ἐλεύθερη βούλησή τους καὶ προπαντὸς στὴν πιθανότητα νὰ ἐπιλέξουν τὸ μεγάλο τοῦ ὄπλο, τὴν ἁμαρτία, καὶ νὰ οδηγηθοῦν μ' αὐτὴν στὸν αἰώνιο θάνατο.

Ὁ ἄνθρωπος, επομένως, οφείλει νὰ νικήσει, ὡς ἐχθρό, ὡς ἀφύσικη γι' αὐτὸν κατάσταση, τὸν θάνατο, συμμετέχοντας στὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ⁹⁵.

⁸⁸ Ρωμ. 6, 6-12.

⁸⁹ Ιακ. 1,22.

⁹⁰ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Tuebingen 1967, σ. 265. – Πρβλ. Ιω. Τζαβάρας, *Τὸ βέβαιο τοῦ θανάτου*, Αθήνα-Γιάννινα 1982, σ. 63 καὶ 97.

⁹¹ Al. Schmemmann, *Γιὰ νὰ ζῆσῃ ὁ κόσμος*, Αθήνα 1970, σ. 161.

⁹² Δ. Παπαρηγόπουλος, «Ἄρνηση», *Ἐπιγραφή, ποιητικὴ Ἀνθολογία Μ. Περάνθη*, σ. 7-8 σ. 13.

⁹³ Εβρ. 2, 14-15: «Τὸν τό κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου τουτέστιν τὸν διάβολον».

⁹⁴ Α' Πέτρ. 5, 8.

⁹⁵ Α' Κορ. 15, 26: «ἔσχατος ἐχθρός καταργεῖται ὁ θάνατος».

«Για λίγο ακόμα μες στη φυλλωσιά μας
κάθεται κρυμμένο- να πει μια τρίλια του
στη νύχτα που έρχεται-ένα πουλί».

Είναι πολύ σημαντικό, ότι την αίσθηση της ήττας του ανθρώπου στον αγώνα της ζωής, ακολουθεί η αίσθηση της ελπίδας και της Ανάστασης.

Εδώ, φαίνεται ολοκάθαρα ότι η ποιήτρια διαμηνύει, πως ο θάνατος δεν αποτελεί το τέλος της ανθρώπινης ύπαρξης. Το κρυμμένο πουλί μέσα στη φυλλωσιά μας, έχει τον τελευταίο λόγο, αφού «η τελευταία κουβέντα, πάνω στον θάνατο δεν έχει ειπωθεί, γιατί μια τέτοια, θα ήταν η τελευταία του ανθρώπινου γένους. Αν είμαι πεπεισμένος για το ότι θα πεθάνω, σωματικά, μπορώ ταυτόχρονα να πιστεύω στην ψυχική μου αθανασία»⁹⁶.

Το κρυμμένο πουλί, συνεπώς, αποτελεί το πνευματικό και αθάνατο στοιχείο του ανθρώπινου προσώπου, με την προοπτική, όμως, να περάσει την ελπίδα της αθάνατης και αιώνιας ζωής και στο σώμα, έτσι ώστε να επανέλθει η αρμονία σώματος και ψυχής μετά την Κρίση.

Την πεποίθηση της ποιήτριας συμμερίζονται και επικροτούν και τα δημοτικά μας τραγούδια:

«Αθάνατον τον έκαμεν μα τώρα πεθανίσκει
ψυχή πάει στους ουρανούς, το σώμα
πομινίσκει»⁹⁷.

Η ύπαρξη της ψυχής του ανθρώπου, κατά την ποιήτρια, δημιουργεί εκείνον τον παρεμβατικό παράγοντα, που συντελεί στην υπέρβαση του θανάτου. Έτσι, ο άνθρωπος μπορεί να παραδίνεται «στη νύχτα που έρχεται», όχι, όμως, χωρίς αισιοδοξία. Φαίνεται ότι το κρυμμένο πουλί μέσα μας, που αποτελεί και την τελευταία λέξη του ποιήματος, δεν έρχεται την τελευταία στιγμή, αλλά βρίσκεται κρυμμένο εκεί, σε μια σιωπηρή δράση σ' όλη την αντιστασιακή πορεία της επίγειας ζωής, παίζει ένα καθοριστικό ρόλο για ολόκληρη την ύπαρξη και έχει να πει, επίσης, την τελευταία λέξη για την μετά θάνατο κατάσταση του ανθρώπου.

Απευθυνόμενος σ' αυτή τη νύχτα που έρχεται, ο Καρυωτάκης στοχάζεται με αγωνία, πόνο, αλλά και αισιοδοξία:

«Ζοφερή Νύχτα, ξέρω, πλησιάζεις,
με ζητούνε τα νύχια σου, στα χνώτα
σου βλέπω που ωχριούν άνθη και φώτα.
Στ' απλωμένα φτερά σου με σκεπάζεις
δωσ' μου λίγο καιρό. Νύχτα μεγάλη.
...Τη γαλήνη, θέλω ν' αντικρίσω
μια φορά. Κι ύστερα πάρε με πίσω.
και καλά τύλιξέ με, ω νύχτα αιώνων»⁹⁸.

⁹⁶ Γ. Τζαβάρας, *όπ. π.*, σ. 13-14.

⁹⁷ Α. Σακελαρίου, *Τα Κυπριακά ήτοι γεωγραφικά, ιστορία και γλώσσα της νήσου Κύπρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, τόμ. Β', Η εν Κύπρω γλώσσα, Εν Αθήναις 1891, σ. 29-34, αρ. 7, στ. 7-10.

⁹⁸ Κ. Καρυωτάκης, «Επίκλησις», *Ποιήματα*, *όπ. π.*, σ. 117.

Και ο Γιάννης Ρίτσος, αν και φαίνεται να είναι σίγουρος για το θάνατο, αναφέροντας ότι «ο θάνατος πλέει μέσα μας ή πλεύουμε εμείς απ' το λίκνο μας κι όλες στα μυστικά νερά του»⁹⁹, όμως, τον αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη αισιοδοξία:

«Πέρασαν πια τα τρομερά καλοκαίρια. Όπου νά ναι θα μας αφήσει και το φθινόπωρο. Φτάνει ο Χειμώνας. Μη φοβάσαι. Η πιο καλή εποχή του χρόνου είναι ο χειμώνας- τι καλά- μια γενική συστολή, μια επιστροφή στο κέντρο του εαυτού μας, συγκέντρωση, πύκνωση και σμίκρυνση, ως την πλήρη εξαφάνιση του σπόρου μες στη μοίρα του ψύχους, ένας ήρεμος θάνατος αυτεπίγνωστος»¹⁰⁰.

Με ακόμη μεγαλύτερη ελπίδα και πίστη, προσμένει τον θάνατο ο Νικηφ. Βρεττάκος:

«Όταν φύγω το ξέρω
Θα ενωθώ με το Θεό.
Δηλαδή, θα ενισχύσω
το φως που υπάρχει
μέσ' τα λουλούδια»¹⁰¹.

Μέσα από τους τελευταίους αυτούς στίχους του ποιήματος, διαπιστώνεται ότι η ποιήτρια δεν αρέσκειται σε μια απλή συμφιλίωση ή αποδοχή του γεγονότος του θανάτου, αλλά προχωρεί στην αναζήτηση της ελπίδας και της αθανασίας. Το κρυμμένο πουλί στη φυλλωσιά μας είναι και πρέπει να είναι έτοιμο να δώσει, δια του θανάτου, το τελευταίο κτύπημα στον θάνατο, επαναλαμβάνοντας, έτσι, την δια του θανάτου νίκη κατά του θανάτου, που πέτυχε ο Χριστός. Το ίδιο φοβερό όπλο του θανάτου, που είχε στην κατοχή του ο διάβολος, έστρεψε ο Χριστός εναντίον του θανάτου και τον νίκησε. Έτσι, «διά της Αναστάσεως του θεανθρώπου, η ανθρώπινη φύσις, ωδηγήθη τελεσιδικώς εις την οδόν της αθανασίας, και έγινε φοβερά και δι' αυτόν τον θάνατον. Διότι, προ της Αναστάσεως του Χριστού, ο θάνατος ήτο φοβερός διά τον άνθρωπον, από δε της Αναστάσεως του Κυρίου, γίνεται ο άνθρωπος φοβερός διά τον θάνατον»¹⁰².

Αυτή τη δυνατότητα του ανθρώπου, να μπορεί όχι μόνο να απειλεί αλλά και να νικά το θάνατο, υπαινίσσεται η ποιήτρια, με το κρυμμένο πουλί, που κάθεται μέσα στην ανθρώπινη ύπαρξη και караδοκεί να πει αυτό, αμέσως μετά τον σωματικό θάνατο, την τελευταία λέξη, να καθορίσει αυτό την ελπίδα της αθανασίας, που έρχεται με την κρίση του Θεού έτσι κι αλλιώς που είναι η αιώνια ζωή.

Ιδιαίτερη εντύπωση προξενεί ο ήρεμος τόνος της ποιήτριας, μέσα στον οποίο παρουσιάζεται αυτή η τελευταία και αποφασιστική για την ύπαρξη μάχη, η κατά του θανάτου. Αυτή η ηρεμία του ύφους και του ήθους της ποιήτριας, μας θυμίζει την ηρεμία και την ταπείνωση του Χριστού, όταν έδινε την τελευταία μάχη του κατά της φθοράς και του θανάτου. Η ύπαρξή μας, αν αντιστέκεται στο κακό και στην αμαρτία «μα πάντα αντιστεκόμαστε, ορθωνόμαστε» - αν διατηρείται όρθια μέσα από τη διαρκή πνευματική της ανανέωση - «μά πάντα ντυνόμαστε με νέο φύλλωμα»- δεν έχει να φοβηθεί τίποτα, ούτε και αυτόν τον θάνατο: «οὐδένα φοβεῖται, πάντων ἐστίν ἀνώτερος καὶ πάντων ἐλευθεριώτερος. Ὅταν δέ εὖρη ψυχὴν τοιούτην ὁ διάβολος,

⁹⁹ Γ. Ρίτσος, «Κάτω απ' τον ίσκιο του βουνού», *Τέταρτη Διάσταση*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1985, σ. 142.

¹⁰⁰ Οπ. π., σ. 155.

¹⁰¹ Δ. Κουκουλομμάτης, *Το θείο στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, όπ. π., σ.207, όπου αναφέρεται η τελευταία συνέντευξη της ποιήτριας που έδωσε στις 11.11.90 στην εφημερίδα «Το Βήμα» και στην οποία η Μελισσάνθη λέγει: «Μία από τις πρώτες εντυπώσεις που είχα ως παιδί ήταν το γεγονός του θανάτου. Μια ιδέα που στη συνέχεια έπαιξε καθοριστικό ρόλο τόσο στη διαμόρφωση του λυρισμού μου όσο και στην ποιητική μου όραση».

¹⁰² Ιουστ. Πόποβις, *Άνθρωπος και Θεάνθρωπος*, Αθήνα 1974, σ. 40.

οὐδέν ἐργάσασθαι δυνήσεται ἐν αὐτῇ τῶν ἑαυτοῦ... Τό δέ θαυμαστόν τοῦτο ἐστί, ὅτι δι' αὐτῶν αὐτόν ἐνίκησε, δι' ὧν ἴσχυσε... Μή δὴ προδῶμεν τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν δωρεάν... στῶμεν οὖν γενναίως καταγελῶντες τὸν θάνατον»¹⁰³.

Αὐτό που χρειάζεται, επομένως, να απασχολεῖ τον εν Χριστῷ ἄνθρωπο δεν εἶναι ο σωματικός θάνατος, ο χωρισμός δηλαδή της ψυχῆς ἀπὸ το σῶμα, «ἀλλὰ ο χωρισμός της ψυχῆς ἀπὸ τον Θεό. Τα σύνορα της ζωῆς και του θανάτου δεν περνοῦν ἀνάμεσα στην παρούσα και τη μέλλουσα ζωῆ, ἀλλὰ ἀνάμεσα στην εν Χριστῷ ζωῆ και την αποστασία, την πνευματική, την ηθική νέκρωση... Ἀπὸ αὐτό γίνεται φανερό, πόση ἀξία δίνει ο Χριστιανισμός και στην παρούσα ζωῆ. Ἡ κάθε στιγμή παίρνει ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα, ἀφοῦ και ἀπὸ αὐτή θα ἐξαρτηθεῖ το αἰώνιο μέλλον μας»¹⁰⁴. Ολόκληρη ἡ ἀνθρώπινη ζωῆ θα πρέπει να προσανατολίζεται σ' αὐτή την ἀναμέτρησή της με τον θάνατο, σ' αὐτό που ἔλεγε ο Ἀπ. Παῦλος: «δεῖ γάρ τό φθαρτόν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν καί τό θνητόν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀθανασίαν»¹⁰⁵.

Στο σημεῖο αὐτό μπορούμε να δείξουμε στα παιδιά την εικόνα της Αναστάσεως και να συζητήσουμε, πῶς ο Χριστός νίκησε και ντρόπιασε τον θάνατο, πῶς κατέλυσε το κράτος του, πῶς τον κατέστησε προαιρετικό για την ἀνθρώπινη ὑπαρξή, με την προϋπόθεση ὅτι ο ἄνθρωπος θα δώσει τη μάχη κατὰ της ἀμαρτίας, που, εν Χριστῷ, νικά τον θάνατο¹⁰⁶. «Ζούμε, περιμένοντας την Ἀνάστασή μας. Γιατί ἡ Ἀνάσταση εἶναι ο ὑπέρτατος σκοπός κάθε ἀνθρώπου»¹⁰⁷.

Ο χαμηλός, ἐξάλλου, τόνος, ἡ ψυχραιμία και ἡ ἐλπίδα που φανερώνει ἐδῶ ἡ ποιήτρια, θυμίζει ἀκόμη ἐκεῖνη την ἡρεμη και εἰρηνική ατμόσφαιρα, που δημιουργεῖται στην Ἐκκλησία κατὰ τη νεκρώσιμη ἀκολουθία, με τα θαυμάσια ἀκούσματα της ἐναλλαγῆς των ἤχων και το βαθύτατο περιεχόμενο των ὕμνων και των κειμένων, ὅπου ἡ ἐκκλησία θυμίζει στους πονεμένους, ὅτι δεν πρέπει να λυποῦνται υπερβολικά «καθὼς καί οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα», ἀλλὰ να πιστεύουν ὅτι, ὅπως ο Ἰησοῦς ἀπέθανε και ἀνέστη, ἔτσι και ο Θεός θα ἀναστήσει, διὰ του Ἰησοῦ, «τούς κοιμηθέντας»¹⁰⁸.

Επομένως, το πρόβλημα του ἀνθρώπου δεν εἶναι, πῶς να ἀνακαλύψει φιλοσοφικούς τρόπους για να ἀντιμετωπίσει τον θάνατο, μειώνοντας τον τρόπο που δημιουργεῖ στην ὑπαρξή, ἀλλὰ πῶς θα νικήσει το θάνατο. Ἡ οποιαδήποτε σχετικοποίηση της παρουσίας του θανάτου ἢ ἡ ὅποια σμίκρυνση της οδύνης του, δεν ωφελεῖ τον ἄνθρωπο, εἴαν, τελικά, τον καταπιεῖ ο θάνατος. Γι' αὐτό, ο Χριστιανός οφείλει να γνωρίζει ὅτι εἶναι μέλος του νικηφόρου σώματος του Χριστοῦ, της Ἐκκλησίας, φορέας δηλαδή της Ἀναστάσεως. Ἡ Ἐκκλησία δεν προσφέρει ιδέες και θεωρίες για την ἀντιμετώπιση του θανάτου ἢ του φόβου που προκαλεῖ, ἀλλὰ προσφέρει, προς ἀληθινή μετοχή και κοινωνία, το λυτρωτικό και ἀναστάσιμο σῶμα του Χριστοῦ στη Θ. Κοινωνία, που ἀποτελεῖ και το κέντρο της Ἐκκλησίας, για να γίνονται τα μέλη της μέτοχοι και κοινωνοὶ της ἀθανασίας.

Ο ἴδιος ο Χριστός, διὰ της Ἀναστάσεώς του, δεν δίδαξε πῶς να φιλοσοφούμε ἀπλῶς για τον θάνατο, ἀλλὰ πῶς να μαχόμεστε και να νικούμε τον θάνατο. Και μπορεῖ το σῶμα του ἀνθρώπου να διατηρεῖ τη θνητότητά του και να πεθαίνει και μετὰ την Ἀνάσταση του Χριστοῦ, ὅμως, ἤδη, ἡ ἐκβασή του πολέμου ἔχει κριθεῖ, ἡ ἀποφασιστική μάχη ἔχει γίνει, με νικηφόρα ἀποτελέσματα, ἀπὸ τον Πρωτότοκο των νεκρῶν τον θεᾶνθρωπο Ἰησοῦ Χριστό.

¹⁰³ Ἰω. Χρυσόστομος, Ὁμιλία Δ', *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν*, κεφ. δ', PG. 3, σ.41-42.

¹⁰⁴ Γ. Μελέτης, *Τι γίνεται μετὰ το θάνατο;*, Ἀθήνα 1983, σ. 82-83.

¹⁰⁵ Α' Κορ. 15, 53.

¹⁰⁶ Ὁπ. π., 15, 52: «τό δέ κέντρον τοῦ θανάτου ἢ ἀμαρτία».

¹⁰⁷ Ἀλ. Ἀθανασιάδης, *Μετὰ το θάνατο τι;* Ἀθήνα 1994 σ. 33-34.

¹⁰⁸ Α' Θεσ. 4, 13-18.

Με την Ανάσταση του Χριστού, ολόκληρος ο κόσμος και η ζωή απελευθερώνονται από την αγωνία και τον φόβο του θανάτου και γεμίζουν από χαρά: «Χαρᾶς τά πάντα πεπλήρωται τῆς Ἀναστάσεως τήν πείραν εἰληφότα»¹⁰⁹.

Η χαρά λοιπόν και η προσδοκία, που έρχεται να εκφράσει νικηφόρα με την τρίλια το πουλί της φυλλωσιάς μας, δεν μπορεί να είναι, παρά μια απειλή για τον ίδιο τον θάνατο και μια ελπίδα για τη ζωή, όπως αυτή μαρτυρείται από την πίστη και την εμπειρία της Εκκλησίας μας και συμπυκνώνεται στο Σύμβολο της πίστεως: «Προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν καί ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος».

Η ποιήτρια, πάντως, δικαιώνεται από την πρακτική της ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία η Ανάσταση είναι η μεγαλύτερη γιορτή, όπου συγκεντρώνονται όλοι οι πιστοί της για να ζήσουν και να πανηγυρίσουν τη νίκη κατά του θανάτου.

Έτσι, δικαιολογείται η ποιητική αισιοδοξία, με την οποία το κρυμμένο πουλί ομολογεί την τρίλια του μπροστά στη νύχτα που έρχεται.

Άλλωστε, με τον τρόπο που κλείνει η ποιήτρια το ποίημά της, φαίνεται ότι η ζωή, τελικά, δεν κλείνει με τον θάνατο, αλλά ότι ανοίγει, μπροστά στην αιωνιότητα και την αθανασία, ένα νέο, απέραντο και ατελείωτο κεφάλαιο στην ύπαρξη, όπως αυτό επιβεβαιώνεται από το μήνυμα του Θεανθρώπου, που διασώζει ο αγαπημένος του μαθητή Ιωάννης: «Ὁ τόν λόγον μου ἀκούων καί πιστεύων τῷ πέμψαντί με ἔχει ζωὴν αἰώνιον καί, εἰς κρίσιν οὐκ ἔρχεται, ἀλλά, μεταβέβηκεν ἐκ τοῦ Θανάτου εἰς τὴν ζωὴν»¹¹⁰.

Είναι γεγονός, ότι, αν έλειπε αυτή η τρίλια του κρυμμένου πουλιού, αν ο άνθρωπος έμενε πεσμένος κάτω, «με τις ρίζες στον αέρα», θα ήταν χωρίς νόημα η ανθρώπινη ζωή. Παράλληλα, εάν ο Χριστός δεν είχε αναστηθεί, θα ήταν «κενόν τό κήρυγμα, ἡμῶν, κενή καί ματαία ἡ πίστις ἡμῶν...»¹¹¹. Εάν ο Χριστός έμενε στον τάφο, η ανθρωπότητα θα τον θυμόταν, ίσως, ως ένα αθώο θύμα, άδικα σταυρωθέντα, όπως θυμάται τον Σωκράτη. Και η πίστις των Χριστιανών θα ήταν γελοία, ψεύτικη και μάταιη η δε ομάδα των μαθητών θα είχε διαλυθεί. Όμως, ο Θεάνθρωπος Χριστός ανέστη, ως Λυτρωτής και Σωτήρας του κόσμου και η Εκκλησία πανηγυρίζει τη νύκτα της Αναστάσεως, με τον Ιωάννη το Χρυσόστομο: «Μηδεὶς φοβείσθω Θάνατον, ἤλευθέρωσε γάρ ἡμᾶς ὁ τοῦ Σωτήρος θάνατος. Ὁ Ἄδης ἐπικράνθη, κατηργήθη, ἐνεπαίχθη, καθηρέθη, ἐδεσμεύθη... Ἀνέστη Χριστός καί ζωὴ πολιτεύεται. Ἀνέστη Χριστός καί νεκρός οὐδεὶς ἐν τῷ μνήματι»¹¹².

Αυτή είναι η τρίλια της Εκκλησίας στο τέλος της αναστάσιμης Λειτουργίας.

4. Φάση της Έκφρασης Εφαρμογή

Βάζουμε να ακουστεί στον υπολογιστή ή ψάλλουμε όλοι μαζί τον γνωστό σε όλους ύμνος «Χριστός Ἀνέστη» και συζητούμε για τη θεολογική του αξία. Μετά μοιράζεται παρουσιάζουμε στον διαδραστικό πίνακα αλλά μοιράζουμε και σε φωτοαντίγραφο στα παιδιά το ποίημα του Γεωργίου Δροσίνη:

«ΜΗΠΩΣ»

«Τι λοιπόν; Της ζωής μας το σύνορο
θα το δείχνει ένα ορθό κυπαρίσσι;
Κι απ' ό,τι είδαμε, ακούσαμε, αγγίξαμε

¹⁰⁹ Αναστάσιμο τροπάριο των αίνων του Γ' Ήχου.

¹¹⁰ Ιω. 5, 24

¹¹¹ Α' Κορ. 15, 14-26

¹¹² Κατηχητικός Λόγος Ιωάννου του Χρυσόστομου

τάφου γη θα μας έχει χωρίσει;

Ό,τι αγγίζουμε, ακούμε και βλέπουμε
τούτο μόνο Ζωή μας το λέμε;
Κι αυτό τρέμομε μήπως το χάσουμε
και χαμένο στους τάφους το κλαίμε;

Σ' ό,τι αγγίζουμε, ακούμε και βλέπουμε
της ζωής μας ο κόσμος τελειώνει;
Τίποτε άλλο; Στερνό μας απόρριμμα
το κορμί που σκορπιέται και λιώνει;

Κάτι ανέγγιχτο, ανάκουστο, αθώρητο,
μήπως κάτω απ' τους τάφους ανθίζει
κι ό,τι μέσα μας κρύβεται αγνώριστο
μήπως πέρ' απ' τον θάνατο αρχίζει;

Μήπως ό,τι θαρρούμε βασίλειμα
γλυκοχάραμ' αυγής είναι πέρα
και αντί νά ρθει μια νύχτα αξημέρωτη
ξημερώνει μι' αβράδιαστη μέρα;

Μήπως είν' η αλήθεια στο θάνατο
κι η ζωή μήπως κρύβει την πλάνη;
Ό,τι λέμε πως ζει μήπως πέθανε
κι είν' αθάνατο ό,τι έχει πεθάνει;».

Το απαγγέλει ένας ορθόφρονος μαθητής και εμείς ζητούμε από τους μαθητές να βρουν τα κύρια σημεία του ποιήματος και κυρίως αυτά που συνδέονται με τα βασικά σημεία της διδασκαλίας που προηγήθηκε καθώς και με τον ύμνο, που πριν από λίγο ψάλαμε. Κάνουμε μια γενική σύντομη συζήτηση πάνω σ' αυτά, έτσι ώστε να εμπεδωθούν τα μηνύματα του μαθήματος, όσο το δυνατό, πιο βιωματικά.

Τέλος, δίδουμε την παρακάτω εργασία για το σπίτι: «Η υπέρβαση του θανάτου μέσα από τη Βυζαντινή Εικόνα της Αναστάσεως που βρίσκεται στο ναό της ενορίας μας».